

Q. S. Fl. Tertulliani De testimonio animae

<https://hdl.handle.net/1874/319691>

Q. S. FLORENTIS TERTULLIANI

LIBELLUM

DE TESTIMONIO ANIMAE

Q. S. FL. TERTULLIANI
DE TESTIMONIO ANIMAE
CUM
PRAEFATIONE, TRANSLATIONE, ADNOTATIONIBUS

DE ERVEN VAN
DE ERVEN VAN
DE ERVEN VAN
DE ERVEN VAN

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0351 8093

A 9w 192 1934

Q. S. FL. TERTULLIANI
DE TESTIMONIO ANIMAE

CUM

PRAEFATIONE, TRANSLATIONE, ADNOTATIONIBUS

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR
IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE, AAN DE
RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT, OP GEZAG VAN
DEN RECTOR-MAGNIFICUS Dr. H. BOLKESTEIN,
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE, VOLGENS BESLUIT VAN DEN
SENAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN DE BEDEN-
KINGEN VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 28
SEPTEMBER 1934, DES NAMIDDAGS TE 4 UUR, DOOR

WILLEM ANTON JOHAN CASPER SCHOLTE

GEBOREN TE NIJMEGEN

MCMXXXIV

DE ACADEMISCHE BOEKWINKEL

P. H. VERMEULEN N.V.

AMSTERDAM

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

AAN MIJN OUDERS

Bij het beëindigen van mijn academische studies, welke ik grootendeels aan deze Universiteit te Utrecht heb gemaakt, betuig ik U, Hooggeleerde Wagenvoort, Hooggeachte Promotor, mijn oprechte dank voor de bereidwilligheid, waarmede Gij de leiding van mijn promotie op U hebt willen nemen, voor de groote en voortdurende hulp, die Gij mij bij de keuze en de samenstelling van dit proefschrift hebt verleend.

Hooggeleerde Damsté, U dank ik voor het vele, dat ik door Uwe colleges heb geleerd, in het bijzonder voor de raadgevingen, die Gij mij bij mijn studie meermalen hebt gegeven.

Hooggeleerde Vollgraff, met groote dankbaarheid zal ik steeds Uw lessen gedenken, waarin Gij mij zoo dikwijls de schoonheid en de grootheid van de Helleensche gedachte en vorm hebt laten zien en begrijpen.

Hooggeleerde Bolkestein, U ben ik groote erkentelijkheid verschuldigd voor Uwe colleges, waarin Gij mij inzicht hebt gegeven in het cultureele en religieuze leven der Oudheid.

Hooggeleerde Boissevain †, de Groot, Kuiper, de Boer, Six † en Faddegon, U allen dank ik voor hetgene Gij mij in Uwe colleges gegeven hebt, toen ik, aan de Universiteit te Amsterdam onder Uw leiding mijn studie aanving.

Mijn oprechte dank betuig ik ook U, Zeer geachte Seelen,

voor Uwe bemoeiingen, welke mij in staat gesteld hebben de uitgave van March te raadplegen.

Ten slotte dank ik ook de ambtenaren van de Bibliotheken te Utrecht en Amsterdam voor hun groote hulpvaardigheid, waardoor zij mij bij de bewerking van dit proefschrift hebben gesteund.

PRAEFATIO.

§ 1. Marc. 1. 18 (313. 11). 'Nos definimus deum primo natura cognoscendum, dehinc natura recognoscendum'. Naturaliter deum cognoscere possumus vel ex operibus ipsius vel ex animae ipsius testimonio (ap. 17. 4). Hoc testimonium animae cui Tertullianus tantopere indulsit, fundamentis nititur Stoicorum initii cognoscendi, quae vulgo vocantur *κοινὰ ἔννοιαι*, notiones vel notitiae communes.

Notiones quae sua sponte in animo oriuntur e conclusionibus ab experientia profectis — quae in vicem e memoria animadversationum nascitur — Stoici *προλήψεις* vocant adversus ratiocinationes quae artificiose et arte bene disserendi ac vera falsaque diiudicandi formantur.¹ Cum praesumptiones nitantur simplicissima experientia, quam quisque nanciscitur, etiam *κοινὰ ἔννοιαι* nominantur et universitatis suae causa normae veritatis ducuntur.² Licet hae notiones aliquoties *φυσικαί, ἔμφυτοι*, innatae³ appellentur, tamen hoc non ad

¹ Plut. Plac. 4. 11. 3. τῶν δ' ἐννοιῶν αἱ μὲν φυσικῶς γίνονται κατὰ τοὺς εἰρημένους τρόπους (sc. μνήμην καὶ ἐμπειρίαν) καὶ ἀνεπιτεχνίτως· αἱ δ' ἤδη δὲ ἡμετέρας διδασκαλίας καὶ ἐπιμελείας. αὗται μὲν οὖν ἔννοιαι καλοῦνται μόνον, ἐκεῖναι δὲ καὶ προλήψεις. Diog. Laert. 7. 51. (τῶν φαντασιῶν) αἱ μὲν εἰσι τεχνικαί, αἱ δὲ ἄτεργοι.

² Sen. ep. 117. 6. multum dare solemus praesumptioni omnium hominum; apud nos veritatis argumentum est aliquid omnibus videri. Plut. comm. not. 3. 1. Diog. 7. 54. κριτήριον δὲ τῆς ἀληθείας φασὶ τυγχάνειν τὴν καταληπτικὴν φαντασίαν, τουτέστι τὴν ἀπὸ ἐπάρχοντος, καθά φησι Χρῦσιππος ἐν τῇ δωδεκάτῃ τῶν φυσικῶν καὶ Ἀντίπατρος καὶ Ἀπολλόδωρος. . . . ὁ δὲ Χρῦσιππος . . . ἐν τῷ πρώτῳ περὶ λόγον κριτήριά φησι εἶναι αἴσθησιν καὶ πρόληψιν.

³ Diog. 7. 53; 54. Plut. Stoic. rep. 17. 1. Cic. nat. deor. 2. 4. 12.

verbum dictum est, sed ita est intellegendum rationem naturaliter ad notionem quandam venire ex experientia animadversionum.⁴

Ex his autem notionibus Stoici deum agnoverunt et bonitatis eius et providentiam et omnipotentiam: Cic. nat. deor. 2. 2. 4 sq.. Quid enim potest esse tam apertum tamque perspicuum, cum caelum suspeximus caelestiaque contemplati sumus, quam esse aliquod numen praestantissimae mentis quo haec regantur? Quod ni ita esset, qui potuisset assensu omnium dicere Ennius: „Aspice hoc sublimen candens quem invocant omnes Iovem“, illum vero et Iovem et dominatorem rerum et omnia nutu regentem et, ut idem Ennius: „patrem divumque hominumque“ et praesentem ac praepotentem deum?.... Quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret nec confirmaretur diuturnitate temporis nec una cum saeculis aetatibusque hominum inveterari potuisset. Opinionum enim commenta delet dies, naturae iudicia confirmat. ib. 2. 4. 12. itaque inter omnis omnium gentium summa constat: omnibus enim innatum est et in animo insculptum, esse deos. Quales sint, varium est; esse, nemo negat. Cf. ib. 2. 17. 45. Plut. comm. not. 32. 1. οὐ γὰρ ἀθάνατον καὶ μακάριον μόνον ἀλλὰ καὶ φιλόανθρωπον καὶ κηδεμονικὸν καὶ ὠφέλιμον προλαμβάνεσθαι καὶ νοεῖσθαι τὸν θεόν. Cf. Stoic. rep. 38. 1; 3. Sext. math. 9. 123 sqq.: 131 sqq.. Seneca etiam immortalitatem animae e communibus no-

⁴ Sen. ep. 120. 4. Hoc (sc. bonum honestumque) nos natura docere non potuit: semina nobis scientiae dedit, scientiam non dedit.Nobis videtur observatio collegisse et rerum saepe factarum inter se collatio, per analogiam nostri intellectum et honestum et bonum iudicant. Stob. Ecl. 1. 792. οἱ μὲν Στωικοὶ λέγουσι μὴ εὐθύς ἐμφύεσθαι τὸν λόγον, ὕστερον δὲ συναθροίζεσθαι ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων καὶ φαντασιῶν περὶ δεκατέσσαρα ἔτη (κατὰ τὴν πρώτην ἑβδομάδα sec. Plut. Plac. 4. 11.4). Cic. fin. 3. 10. 33. cum....rerum notionem in animis fiant, si aut usu aliquid cognitum sit aut coniunctione, aut similitudine, aut collatione rationis, hoc quarto, quod extremum posui, boni notitia facta est.

III

titiis defendit: ep. 117.6. tamquam deos esse inter alia hoc colligimus, quod omnibus insita de dis opinio est nec ulla gens usquam est adeo extra leges moresque proiecta, ut non aliquos deos credat. cum de animarum aeternitate disserimus, non leve momentum apud nos habet consensus hominum aut timentium inferos aut colentium.

Non autem Stoici modo sed et Epicurus consensum gentium regulam veritatis aestimabat: Cic. nat. deor. 1. 16. 43 sq.. Solus enim vidit (Epicurus) primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset natura. Quae est enim gens aut quod genus hominum quod non habeat sine doctrina anticipationem quandam deorum?Cum enim non instituto aliquo aut more aut lege sit opinio constituta maneatque ad unum omnium firma consensio, intellegi necesse est esse deos, quoniam insitas eorum vel potius innatas cognitiones habemus. De quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est. Esse igitur deos confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnis non philosophos modum sed etiam indoctos, fateamur constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deorum. — Etiam Cotta Academicus argumentum ex consensu gentium non repugnat concedens: ib. § 64. sed quia commune est hoc argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore. cf. nat. deor. 3 ex.

Cicero ipse longius procedit et animae scientiam dei deducit a cognatione animae cum deo: legg. 1. 8. 24. Animum esse ingeneratum a deo.Itaque ex tot generibus nullum est animal praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei, ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam mansueta neque tam fera, quae non, etiamsi ignoret qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur illud, ut is agnoscat deum qui, unde ortus sit, quasi recordetur et agnoscat. Tusc. 1. 13. 30. porro firmissimum hoc adferri videtur, cur deos esse credamus, quod nulla gens tam fera,

nemo omnium tam sit immanis, cuius mentem non imbuerit deorum opinio: multi de dis prava sentiunt (id enim vitioso more effici solet), omnes tamen esse vim et naturam divinam arbitrantur, nec vero id conlocutio hominum aut consessus efficit, non institutis opinio est confirmata, non legibus; omni autem in re consensus omnium gentium lex naturae putanda est.⁵

Eodem quoque argumento cum magna auctoritate utitur ad demonstrandam animae immortalitatem: Tusc. 1. 5. 35 sq.. Quod si omnium consensus naturae vox est, omnes qui ubique sunt, consentiunt esse aliquid quod ad nos pertineat qui vita cesserint, nobis quoque idem existimandum est, et si, quorum aut ingenio aut virtute animus excellit, eos arbitramur, quia natura optima sint, cernere naturae vim maxume, veri simile est, cum optumus quisque maxume posteritati serviat, esse aliquid, cuius is post mortem sensum sit habiturus. Sed ut deos esse natura opinamur, qualesque sint ratione cognoscimus, sic permanere animos arbitramur consensu nationum omnium, qua in sede maneant qualesque sint ratione discendum. Cuius ignoratio finxit inferos easque formidines quas tu contemnere non sine causa videbare. Cf. 14. 31.⁶

Item ut deos esse comprobent, τὰς κοινὰς ἐννοίας appellavere Dio Chrysostomus, or. 12 (de dei cognitione), inprimis cc. 27—29; Alexander Aphrodisiatis, de fato (passim); Maximus Tyrius,

⁵ Notiones eiusmodi 'innatas' esse animaeque insitas Cicero aperte dicit, cum de virtutibus disserit. Tusc. 3. 1. 2; fin. 5. 21. 59: etsi dedit (natura) talem mentem quae omnem virtutem accipere posset, ingenuitque sine doctrina notitias parvas rerum maximarum et quasi instituit docere et induxit in ea, quae inerant, tamquam elementa virtutis.

⁶ Iure Cicero dicit, l.c. § 30, nos mortuum ideo lugere et commiserari, quod bonis vitae privatum putemus. Et ita sentimus, ait Cicero, 'natura duce, nulla ratione nullaque doctrina'.

Interpretatio maeroris de mortuo, quam T. dat in c. 4. § 3, longius est arcessita.

Διαλέξεις. 17. 5, qui addit: deorum contemptores qui paucissimi sunt, deos esse ἴσασι . . οὐχ ἐκόντες καὶ λέγουσι ἄκοντες.⁷

§ 2. Iam apud Graecos auctores, qui fidei defensores Tertullianum praecesserunt, aliquoties sensus communes advocantur; ita Iust. ap. 2. 6. τὸ Θεὸς προσαγόρευμα οὐκ ὄνομά ἐστιν ἀλλὰ πράγματος δυσεξηγήτου ἔμφυτος τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων δόξα. In ap. 2. 13 omnes auctores ἀμυδρῶς veritatem vidisse affirmat διὰ τῆς ἐνούσης ἐμφύτου τοῦ λόγου σπορᾶς. Alibi provocat ad notitiam communem de animae aeternitate, quae apparet e necyomanteae universitate (ap. 1. 18). Item Athenagoras sensu publico argumento utitur: res. 14 (p. 64. 8—20. ed. Schwartz.) ἡ τῶν ἀληθείας δογμάτων ἢ τῶν ὀπωσοῦν εἰς ἐξέτασιν προβαλλομένων ἀπόδειξις τὴν ἀπλανῆ τοῖς λεγομένοις ἐπιφέρουσα πίστιν οὐκ ἔξωθεν ποθεν ἔχει τὴν ἀρχὴν οὐδ' ἐκ τῶν τισι δοκούντων ἢ δεδογμένων, ἀλλ' ἐκ τῆς κοινῆς καὶ φυσικῆς ἐννοίας ἢ τῆς πρὸς τὰ πρῶτα τῶν δευτέρων ἀκολουθίας. ἢ γὰρ περὶ τῶν πρώτων ἐστὶ δογμάτων καὶ δεῖ μόνης ὑπομνήσεως τῆς τὴν φυσικὴν ἀνακινούσης ἐννοίαν ἢ περὶ τῶν κατὰ φύσιν ἐπομένων τοῖς πρώτοις καὶ τῆς φυσικῆς ἀκολουθίας καὶ δεῖ τῆς ἐπὶ τούτοις τάξεως, δεικνύντας τί τοῖς πρώτοις ἢ τοῖς προτεταγμένοις ἀκολουθεῖ κατ' ἀλήθειαν ἢ τῆς κατ' αὐτὴν ἀσφαλείας ἀμελεῖν μήτε τὰ τῇ φύσει τεταγμένα καὶ διωρισμένα συγχεῖν ἢ τὸν φυσικὸν εἰρμὸν διασπᾶν. res. 24 (77. 20). τοῦτό που καὶ τῆς κοινῆς πάντων ἐννοίας ἐκδιδασκούσης ἡμᾶς καὶ τῶν ἐν ὀφθαλμοῖς στρεφομένων ἐπιμαρτυρούντων. Cf. ib. p. 77. 27 sqq. et ad hunc loc. Rom. 2. 15 (de ἄγραφος λόγος²).

§ 3. In libello De Testimonio Animae Tertullianus his κοιναῖς ἐννοίαις usus est ad veritatem illustrandam summarum doctrinae Christianae. Illius proprium est animam advocare absque anima

⁷ Zeller. Philosophie der Griechen.³ Leipzig. 1881, Bd. III. 2. p. 207. A. 1.

testimonium flagitare de cognitione eius.⁸ Anima enim suum ipsius sensum de dogmatis Christianis oratione voluntaria profitetur neglectis iis quae circa se habet, aversa a suis factis. Quod hic sensus communis est apud omnes gentes omnibusque temporibus, vim externam habet et ab opinionis arbitrio seiunctam, cuius causa principalis in natura humana omnibus communi posita est. Ne autem sensus ille communis ad litteras divulgatas reducatur, T. quam maxima vi et gravitate sensum atque sermonem esse ante litteram adseverat.⁹

Anima primum profitetur esse deum unum et unicum, cuius qualitates quoque cognoscit non tam absolutas quam quae statum eius adversus homines definiunt. (c. 2).¹⁰ T. autem disserendi ratione utitur haud recta doctrinam Epicuri deos homines non curare argumento repugnans 'animam, si aut divina aut a deo data sit, sine dubio datorem suum nosse et si norit, utique et timere' (c. 2 § 4), cum paulo ante (c. 1. § 5) affirmaverit 'animam minime divinam esse Epicuro videri'.

Quod anima daemones esse testatur, testimonium multo levius est et concedit T. eam magis suspicionem et incertam opinionem habere quam certam notitiam ac perspicentiam veri (c. 3. ex.). Firmum autem et grave est, cum de immortalitate animae disserit

⁸ P. de Labriolle. Hist. de la litt. lat. chrét.² Paris 1924. p. 103. A. 3: On trouve même dans le stoïcisme des auscultations analogues du langage vulgaire, en tant que révélateur de certaines vérités: Chrysippe. St. V. Frg. 892 (v. Arnim. II. 243); Sénèque. Benef. 5.7.2 (*ib.* 6); Marc-Aurèle. 5.8; 10.21.

⁹ Etiam si concederet opinionem animae e litteris formatam esse, certe litterae Christianorum fuissent, cum aetate praecederent (c.5. § 6); sed et si ita esset: *ante anima quam prophetia* (Marc. 1. 10. p. 303. 12).

¹⁰ Cum A. d' Alès, La Théologie de T. Paris. 1905. p. 40, verba *sed homo malus* e.q.s. ita intellegit, ut anima eo testimonium reddat de vitio originis, id longius arcessitum esse mihi videtur.

(c. 4), etsi fatendum est ea verba allata quae conscientiam animae de resurrectione spectant (c. 4. ex.), sine ulla vi et auctoritate esse, sicut et ipse sensisse videtur, cum in ultimis capitibus testimonia breviter complectens resurrectionem omittat.

In primo capite quinto T. universitatem et vulgaritatem et simplicitatem testimoniorum affirmat, illa insignia indicia communium sensuum quae designat in libro de res. 3 (29. 23): communes enim sensus simplicitas ipsa commendat et compassio sententiarum et familiaritas opinionum, eoque fideliores existimantur, quia nuda et aperta et omnibus nota definiunt.

Postremo T. testimonium animae et naturae vocem ad Deum reducit, fideiussorem constantiae et veritatis eius, quem esse ipsum testimonium probare debet. 'Hat sich aber T. hier nicht einer *petitio principii* schuldig gemacht', opponit L. Fuetscher¹¹ ipse repellens: „Der Ausgangspunkt der ganzen Beweisführung T.s ist, wie bereits erwähnt wurde, die Reflexion auf das Gottesbewusstsein, das sich in unserem Inneren kundgibt. Dieses Gottesbewusstsein erscheint aber nicht als ein rein subjektives Erlebnis, sondern die Beobachtung beweist es als eine allgemeine Tatsache in der ganzen Menschheit. Durch seine Allgemeinheit, seine Unabweislichkeit usw. erweist es sich als unwillkürliche Sprache der vernünftigen Natur als solcher. Darin liegt die Beweiskraft dieses Gottesbewusstseins, das als Erfahrungstatsache feststeht und sich als die Sprache der überall gleichen vernünftigen Natur offenbart. Als solche kann es unmöglich eine Täuschung sein, sondern ist notwendig wahr. Damit steht auch das Dasein des bezeugten Gottes fest und ist der erste Schritt vollkommen in sich abgeschlossen.

Dem steht nun gar nichts im Wege, wenn noch ein weiterer

¹¹ Die natürliche Gotteserkenntnis bei Tertullian: Zeitschr. f. Kathol. Theologie. LI. (1927). p. 241-242; p. 243.

Schritt getan wird, und von der feststehenden Tatsache des Daseins Gottes der Weg zu seiner Erkenntnis von neuem beleuchtet wird. Das dient zu einem tieferen Verständnis und Einblick in die Tatsache des allgemeinen und natürlichen Gottesbewusstseins. Dann gewinnt die ganze Darlegung indirekt, regressiv neues Licht und tieferes Verständnis und darum auch neue Ueberzeugungskraft: Gott der Urheber der ganzen Natur, der die Seele mit ihrer Abgestimmtheit und Veranlagung auf Gott geschaffen hat, ist selber auch der oberste, unwandelbare Bürge für das Zeugnis Gottes in unserer Innen- und Aussenwelt....."

„So bildet T.s Schrift vom Zeugnis der Seele zugleich auch einen schönen und tiefsinnigen Kommentar zum bekannten Worte Augustins (conf. 1. 1): fecisti nos ad te et inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te.“

§ 4. De Testimonio Animae libellus conscriptio elaborata est sententiae quam T. breviter comprehendit in ap. 17.5—6: Quae (sc. anima) licet carcere corporis pressa, licet institutionibus pravis circumscripta, licet libidinibus et concupiscentiis evigorata, licet falsis deis exancillata, cum tamen resipiscit, ut ex crapula, ut ex somno, ut ex aliqua valitudine, et sanitatem suam patitur, Deum nominat, hoc solo nomine quia proprio dei veri. Deus magnus, Deus bonus, et Quod deus dederit, omnium vox est. Iudicem quoque contestatur illum: Deus videt, et Deo commendo, et Deus mihi reddet. O testimonium animae naturaliter Christianae! Denique pronuntians haec non ad Capitolium respicit. Novit sedem dei: ab illo et inde descendit.

Semel quoque T. hunc libellum citavit: c. Chr. 12 (O. 2. 447 sq.). Hoc quidem in omni recognoscere est, notitiam sui dico, sine qua notitia sui nulla anima se ministrare potuisset. Puto autem magis

hominem, animal solum rationale, competere et animam esse sortitum quae illum faciat animal rationale, ipsa inprimis rationalis. Porro quomodo rationalis quae efficit hominem rationale animal, si ipsa rationem suam nescit ignorans semetipsum? Sed adeo non ignorat, ut auctorem et arbitrum et statum suum norit. Nihil adhuc de iudicio eius admittens deo commendare se dicit. Nihil magis audiens quam spem nullam esse post mortem et bene et male defuncto cuique imprecatur. Plenius hoc prosequitur libellus quem scripsimus *De testimonio animae*.

Hoc argumentum ex consensu gentium Tertulliano vel maxime in deliciis fuit et saepenumero appellavit. Locos qui maximi momenti sunt, hic enumerabo (ordine edd. RW., Kroym., Oehler):

spect. 2 (2.22). nemo negat, quia nemo ignorat, quod ultro natura suggerit, deum esse universitatis conditorem eamque universitatem tam bonam quam homini mancipatam.

nat. 2. 1. in..

pud. 9 (237. 21). vide an habeat ethnicus substantiam in deo patre census et sapientiae et naturalis agnitio in deum, per quam et apostolus notat in sapientia dei non cognovisse mundum per sapientiam deum, quam utique a deo acceperat.

iei. 6. in. (280. 3). provocatio ad conscientiam communem.

an. 2. (300.24). sed et natura pleraque suggeruntur quasi de publico sensu, quo animam deus dotare dignatus est.

an. 41. (368. 18; 30). Cf. an. 25 (341.7).

res. 3 (28.22). est quidem et de communibus sensibus sapere in dei rebus, sed in testimonium veri, non in adiutorium falsi, quod sit secundum divinam, non contra divinam dispositionem. quaedam enim et natura nota sunt, ut immortalitas animae penes plures, ut deus noster penes omnes.utar et conscientia populi contestantis deum deorum; utar et reliquis communibus

sensibus qui deum iudicem praedicant: Deus videt, et Deo commendo.

Marc. 1. 10 (303. 6). maior popularitas generis humani ne nominis quidem Moysei compotes, nedum instrumenti, deum Moysei tamen norunt; etiam tantam idolatria dominationem obumbrante seorsum tamen illum quasi proprio nomine Deum perhibent et Deum deorum et Si deus dederit et Quod deo placet et Deo commendo. vide, an noverint quem omnia posse testantur.animae enim a primordio conscientia dei dos est. ... (l. 21). habet deus testimonia: totum hoc quod sumus et in quo sumus. sic probatur et deus et unus, dum non ignoratur alio adhuc probari laborante. Cf. 5. 16 (630. 19).

Cor. 6 (O. 1. 428 sq.). quaerens igitur dei legem habes communem istam in publico mundi, in naturalibus tabulis, ad quas et apostolus solet provocare, ut cum in velamine feminae, Nec natura vos, inquit, docet? ut cum ad Romanos natura facere dicens nationes ea quae sunt legis, et legem naturalem suggerit et naturam legalem.Ipsum deum secundum naturam prius novimus scilicet deum appellantes deorum, bonum praesumentes et iudicem invocantes.

Scap. 2. in. (O. 1. 540). nos unum deum colimus quem omnes naturaliter nostis.

Argumenta eiusmodi apud scriptores eiusdem et posterioris Christianitatis in commentario afferam;¹² cf. praeterea C. van Endert. *Der Gottesbeweis in der patristischen Zeit*. Freiburg. 1869. p. 34. A. 3; p. 36. 1, ubi nonnullos locos comparandos invenies.

¹² Addere velim Clem. Strom. 5. 14. Latius patet quod dicit Orig. c. Cels. 8. 52. οὐδὲ γὰρ τὰς κοινὰς ἐννοίας περὶ καλῶν καὶ αἰσχρῶν καὶ δικαίων <καὶ ἀδίκων> εὔροι τις ἂν πάντως ἀπολωλεκότας.

Plenius de naturali cognitione dei tractaverunt:

G. Esser. Die Seelenlehre Tertullians. Paderborn. 1893. p. 166—176.

L. Fuetscher. Die natürl. Gotteserkenntnis bei Tertullian. Zeitschr. f. Kath. Theologie. LI. 1927. p. 1—34; 217—251.

J. Lortz. Tertullian als Apologet. I—II Münster. 1927—1928 (inprimis I. p. 234—248; II. p. 145—148).

§ 5. Liber *De testimonio animae* scriptus est post Apologeticum, ut intellegitur ex c. 5. § 6, qui locus aperte ad Apol. respicit. Quod aptissime cum ap. 17 cohaeret, vulgo creditur multos annos non interfuisse; cf. Bardenhewer. *Gesch. d. altkirchl. Literatur.* II. p. 347 sqq.; M. Schanz. *Gesch. d. röm. Lit.*² III. p. 291.

§ 6. De sermone Tertulliano paucis tantum verbis praefari velim, quem his temporibus viri doctissimi Hoppe, Löfstedt, Thörnell iam copiose tractaverint.

Primum autem Ts antithesin¹³ stilo Asiano quem dicunt accep-
tissimam in deliciis habet; e.g. c. 1. § 5; 2. § 7; 4. § 2; 6. § 2; 6. § 6;
Deinde ut vir condicione iuris consultus igiturque peritus artis
dicendi numeris orationi usitatissimis¹⁴ diligentius utitur et membra
vel partes eorum similiter cadentes, homoeoteleuta et homoeoptota
dico, saepius adhibet, ut in commentario identidem adnotavi, quam-
quam fit, ut in isocolis minus accurate scribat et verba specie tam-
tum homoeoteleuton forment (e.g. c. 1 § 5; 5 § 6; cf. pud. 1. p.
221. 27.)¹⁵

¹³ Cf. E. Norden. *Antike Kunstprosa.*⁴ II. p. 612 sq.; Hoppe *Synt.* p. 158 sqq.

¹⁴ Sc. clausulae L O L L O , L O L L O L , L O L O . Cf. Hoppe. *Synt.* p. 154 sqq.;
Beitr. p. 54 sqq.; Löfstedt. *Z. Spr. T.* p. 76 sqq.

¹⁵ De parisosi vide l.c. in adn. 13; Norden. *A.K.* p. 943 (Anhang II.).

Verborum initii simili sono vel paromoeosi quam in comm. interdum facilius quam rectius adlitterationem vel iuncturam adlitteratam nominavi, T. vel maxime indulget necnon figurae quae anaphora vocatur. Ante omnia autem usus metaphorae omnis generis apud Tm. latissime patet, depromptae a natura: e.g. c. 3.2: *damnationis tradux*; 5.5: *antequam litterae in saeculo germinassent*; 5.6: *in quorum oleastro insiti sumus* — a re militari c. 2.4, *retorquere*; 4.9, *congregari* — in primis a sermone forensi. Immo totus libellus una fere metaphora est: Iamdudum causa agitur inter Christianos et ethnicos, qui autem omnia testimonia quae illi in medium protulerunt, ex incredulitate contemnunt. Nunc novam testem citant Christiani, animam humanam, quam nemo reicere potest. Sed testimonium dicens anima conscientia detinetur ipsius rei, propter quam Christiani irridentur, et stat ante iudicem, *et rea et testis, in tantum et rea erroris, in quantum et testis veritatis* (c. 6 § 5).

§ 7. Textus nititur in nova collatione codicis Agobardini qui unus librum *De testimonio animae* tradidit; codicem ipsum non excussi, sed chartas photographicas ita expressas perspexi, ut plura in ipso codice quam in charta distingui posse minime verisimile existimem. Editio a v. d. March curata haec Ti. opera continet: ad Martyras, de testimonio animae, Apologeticus, ad Scapulam, de spectaculis; omnia quidem praefatione instructa sunt, tria priora insuper breviter sed saepe optime adnotata. March nonnulla de sermone Tertulliano addidit quae hic illic in commentario commemorabo; textus eius in libello D.T.A. praecipue B secutus est.

De pretio codicis Agobardini et editionum in Indice Siglorum receptorum viri doctissimi v. Hartel et Wissowa (RW. Praef. VI sqq.) et Kroymann (Praef. XII sqq.; XXIII sqq.) copiose disseruerunt, ad quos lectorem delegare mihi liceat.

INDEX SIGLORUM.

- A. Codex Agobardinus s. Parisinus Latinus 1622 saec. IX.
B. Editio Ioannis Gangnei vel potius Martini Mesnartii. a. 1545.
Bmg. Margo editionis Gangneianae-Mesnartianae.
Gel. Editio Sigismundi Gelenii. a. 1550.
Pam. Editio Iacobi Pamelii. a. 1579.
Rig. Editio Nicolai Rigaltii. a. 1634.
Oehler. Editio Francisci Oehlerii. a. 1853—4.
March. Editio a F. A. March curata. The select works of Tertullian. New York. 1876. (Douglass Series of Christian Greek and Latin Writers. vol. III.)
RW. Editio ab A. Reifferscheid et G. Wissowa curata. Vindobonae. 1890. (Corp. Script. Eccl. Lat. vol. XX.)

[] his uncinis textui interpositis includuntur ea verba quae dubitanter recepi.

Bindley = T. H. Bindley. Q. S. Fl. Tertulliani De praescriptione haereticorum, ad Martyras, ad Scapulam. Oxford. 1893. — Blokhuis = G. Blokhuis. De latinitate qua usus est Tertullianus in Apologetico. Utrecht. 1892. — v. Hartel = W. v. Hartel. Patristische Studien. III. Wien. 1890. — Hofm. = Stolz-Schmalz. Lateinische Grammatik⁵, bearbeitet von M. Leumann und J. B. Hof-

mann. (Handb. d. Alt. wiss. II. 2.) München. 1928. — Hoppe. Diss. = H. Hoppe. De sermone Tertulleaneo quaestiones selectae. Marburg. 1897. — Hoppe. Synt. = id. Syntax u. Stil des Tertullian. Leipzig. 1903. — Hoppe. Beitr. = id. Beiträge zur Sprache u. Kritik Tertullians, Lund. 1932. — Kellner. Uebers. = H. Kellner. Tertullians ausgewählte Schriften ins Deutsche übersetzt². I-II. Kempten. 1912—1915. (Bibl. d. Kirchenväter. Bd. 7 & 24.) — Koffmane = G. Koffmane. Geschichte des Kirchenlateins. I. Breslau. 1879—81. — Kühn.-Stegm. = Kühner-Stegmann. Ausführliche Grammatik der latein. Sprache.² voll. III. Hannover. 1912—14. — Löfstedt. Arnob. = E. Löfstedt. Arnobiana. Lund. 1917. — Löfstedt. Krit. Bem. = id. Kritische Bemerkungen zu Tertullians Apologeticum. Lund. 1918. — Löfstedt. Z. Spr. T. = id. Zur Sprache Tertullians. Lund. 1920. — Löfstedt. Synt. = id. Syntactica. Studien u. Beiträge zur histor. Syntax des Lateins. I—II. Lund. 1928—34. — Mayor-Souter = Q. S. Fl. Tertulliani Apologeticus. The text of Oehler annotated by J. E. B. Mayor. With a translation by A. Souter. Cambridge. 1917. — Rönsch. It. et Vulg. = H. Rönsch. Itala u. Vulgata.² Marburg. 1875. — Teeuwen = S. Teeuwen. Der sprachl. Bedeutungswandel bei Tertullian. Paderborn. 1926. — Th. St. T. = G. Thörnell. Studia Tertulliana. I—IV. Uppsala. 1917—1926. — Waltzing. Comm. = J. F. Waltzing. Bibl. de la faculté de philosophie et lettres. fasc. XXIV. Tertullien. Apologétique. II. Commentaire analytique, grammatical et historique. Liège. 1919. — Waszink = J. H. Waszink. Tertullian. De anima. Mit Einleitung, Uebersetzung u. Kommentar. Amsterdam. 1933.

DE TESTIMONIO ANIMAE.

Caput 1.

70. v. Magna curiositate et maiore longe memoria opus est ad studendum, si qui velit ex litteris receptissimis quibusque philosophorum vel poetarum vel quorumlibet doctrinae ac sapientiae saecularis magistrorum testimonia excerpere Christianae veritatis, ut aemuli persecutoresque eius de suo proprio instrumento et erroris in se et iniquitatis in nos rei revincantur. 2. Nonnulli quidem, quibus de pristina litteratura et curiositatis labor et memoriae tenor perseveravit, ad eum modum opuscula penes nos condiderunt commemorantes et contestificantes in singula rationem et originem et traditionem et sententiarum argumenta, per quae recognosci possit
71. nihil nos aut novum | aut portentosum suscepisse, de quo non etiam communes et publicae litterae ad suffragium nobis patrocinentur, si quid aut erroris eiecimus aut aequitatis admissimus. 3. Sed suis quidem magistris alias probatissimis [atque lectissimis] fidem inclinavit humana de incredulitate duritia, sicubi in argu-

Incipit DETESTIMONIO ANIMAE FELICITER. A.

I. 1. adstudendum, Rig. — quis, B. — receptissimi cuiusque, Ciaconius — doctrina sapientiae, B. — rei evincantur. Ac nonnulli, dubitanter Iunius — 2. eum modum, B; duos tresve litterae in A perierunt; gentes, Rig. — testificantes, A. — singula rationem, Priorius, Rig.; singulationē, A; suggillationem, B; suggillationem et originem et traditionem, Latinius, Iunius; in singula rationem et originem traditionem, Oehler — sententiarum argumenta, A et omnes edd.; argumenta sententiarum, Priorius, RW. — 3. Sed suis, A.Bmg; Sed ne suis, B. — atque lectissimis, om. A. — incredulitate, A. —

OVER HET GETUIGENIS VAN DE ZIEL

Hoofdstuk 1.

1. Een groote speurzin en in nog veel grootere mate een sterk geheugen wordt vereischt voor de studie, indien iemand uit de geschriften, de de meeste opgang maken, van wijsgeeren en dichters en welke leeraars ook van de heidensche wetenschap en philosophie getuigenis wil verzamelen van de christelijke waarheid om haar vijanden en vervolgers door hen op grond van hun eigen geschriften te weerleggen het bewijs van hun schuldig zijn aan *waar-* achtigheid tegenover zich zelf en onrechtvaardigheid ten opzichte van ons te leveren. 2. Wel hebben sommige, die van hun vroegere wetenschappelijke studie een ijverige speurzin en een taai geheugen bijgebleven is, in die geest kleinere werken bij ons geschreven en daarbij punt voor punt de grond en de oorsprong en de overlevering en de bewijzen der uitspraken nagegaan en door uitspraken bij u gestaafd, waaruit men zou kunnen zien, dat wij niets on- *tegen* gehoords of vreemdsoortigs hebben aanvaard, waarin ook de tot *afgele-* gemeengoed geworden en openlijk bekende geschriften ons niet *tegen* bijvallen en in bescherming nemen, indien wij een of andere dwa- *tegen* ling hebben verworpen of iets, wat waar is, opgenomen hebben. 3. Maar zelfs bij hun eigen leermeesters, die anders het meest *tegen* geprezen en gelezen zijn, heeft de uit ongeloovigheid voortsprui- *tegen* tende hardnekkigheid der menschen hun betrouwbaarheid neer- gehaald, indien zij ergens op bewijsgronden voor de christelijke apologie stooten. Dan zijn dichters dwazen, wanneer zij de goden

menta Christianae defensionis impingunt. Tunc vani poetae, cum deos humanis passionibus et fabulis designant, tunc philosophi duri, cum veritatis fores pulsant. Hactenus sapiens et prudens habebitur, qui prope Christianum pronuntiaverit, cum, si quid prudentiae aut sapientiae affectaverit seu caerimonias despuens seu saeculum revincens pro Christiano denotetur. 4. Iam igitur nihil nobis erit cum litteris et doctrina perversae felicitatis, cum in falso eis creditur quam in vero. Viderint si qui de unico et solo deo pronuntiaverunt. Immo nihil omnino relatum sit, quod agnoscat Christianus, ne exprobrare possit. Nam et quod relatum est, neque omnes sciunt neque qui sciunt, constare confidunt. Tanto abest, ut nostris litteris annuant homines, ad quas nemo venit nisi iam Christianus. 5. Novum testimonium advoco immo omni litteratura notius, omni doctrina agitatius, omni editione vulgatius, toto homine maius, id est totum quod est hominis. Consiste in medio, anima, seu divina et aeterna res es secundum plures philosophos, eo magis non mentieris: seu minime divina quoniam quidem mortalis, ut Epicuro soli videtur, | eo magis mentiri non debebis, seu de coelo exciperis, seu de terra conciperis, seu numeris seu atomis concinnaris, seu cum corpore incipis, seu post corpus induceris, undeunde et quoquo modo hominem facis animal rationale, sensus et scientiae capacissimum. 6. Sed non eam te advoco, quae scholis formata, bybliotheceis exercitata, academiis et porticibus atticis pasta sapientiam ructas.

absignant, Iunius — varietatis, A. — caerimonias, A; ceremonias, B. — 4. cum in falso eis, v. Hartel. Patr. Stud. III. p. 66; cum in falso eius, A; cui in falso potius, B omnes edd. — relatum sic, v. Hartel. Patr. Stud. III. p. 66 — Tantum abest, Iunius — 5. aeditione, A littera a expuncta — homines, A — mentieris, Ciacconius prob. Iunio; mentiens B — debens, Urs. Rig. — incipis, A; incoeperis, B; inciperis, Iunius — 6. academiis, ita castigavit Latinius; academicis, A; academicis, B — pasta, A; parta, B; partam, Gel. Pam. March; pastam, Hildebrand ad Apul. II. p. 332 — sapientia, B — eructas, Urs —

met menschelijke hartstochten en volgens de mythen voorstellen, onuitstaanbaar zijn wijsgeeren dan, wanneer zij kloppen aan de poorten der waarheid. Niet langer wordt iemand als wijs en verstandig beschouwd, die een bijna christelijke uitspraak gedaan heeft, terwijl, indien hij eenig juist inzicht en iets van de ware wijsheid zoekt te verwerven, hetzij door de cultus der goden te versmaden, hetzij door de wereldsche wijsheid te weerleggen, hij als een Christen wordt gebrandmerkt. 4. Daarom willen wij verder niets meer te maken hebben met die geschriften en wetenschap, die een averechtsch succes ten deel valt, daar men ze meer geloof schenkt in wat verkeerd dan in wat waar is. Mijnentwege mogen sommigen uitspraken over de ééne en eenige God gedaan hebben. Of neen, laat er in 't geheel niets meegedeeld zijn, wat een Christen aanneemt, zoodat hij er geen aanmerking op kan maken. Want ook dat, wat bericht is, kent niet iedereen en zij, die het kennen, zijn er niet zeker van, dat het absoluut vaststaat. Des te verder zijn de menschen er van af, dat zij met onze geschriften instemmen, waarvan niemand kennis neemt dan die reeds Christen is. 5. Een ongekende getuige roep ik op, of liever een beter gekend dan alle geschriften, meer levend dan alle wetenschap, algemeener dan elke uitgave, grooter dan de geheele mensch, nl. het totaal, dat de mensch vormt. Treed naar voren, o Ziel, onverschillig, of gij een goddelijk en eeuwig wezen zijt volgens de meening van de meeste filosofen: des te eerder zult ge u van leugen onthouden, of allermint goddelijk, omdat ge juist sterfelijk zijt, naar Epikouros alleen meent: dan eerst recht zal het uw plicht zijn niet te liegen, of ge uit de hemel wordt ontvangen of uit de aarde geboren, of ge uit getallen wordt samengevoegd of uit atomen, of ge tegelijk met het lichaam uw bestaan aanvangt of na het levensbegin van het lichaam daarin wordt gelegd, van waar en hoe dan ook ge

Te simplicem et rudem et impolitam et idioticam compello qualem te habent qui te solam habent, illam ipsam de compito, de trivio, de textrino totam. 7. Imperitia tua mihi opus est, quoniam aliquantulae peritiae tuae nemo credit. Ea exoptulo quae tecum homini infers, quae ex temetipsa aut ex quocumque auctore tuo sentire didicisti. Non es, quod sciam, Christiana. Fieri enim, non nasci solet Christiania.

Tamen nunc a te testimonium flagitant Christiani, ab extranea adversus tuos, ut vel tibi erubescant, quod nos ob ea oderint et inrideant, quae te nunc conscientia detinent.

qualem habent, B — textrino. Tota imperitia, v. Hartel. Patr. Stud. III, p. 67
 7. peritiae tuae, B; peritiae, A — homini, A; in hominem, B — est quod, A corr.
 — soles, Urs. March — conscientia detinent, ego; conscientia detinet, A Bmg;
 conscientia detineant, Oehler; consciam detineant, B. Gel. Pam. Rig. March. RW..

de mensch maakt tot een redelijk wezen, dat voor waarneming en kennis ten zeerste ontvankelijk is. 6. Maar ik daag u niet als een zulke, die in scholen gevormd, in bibliotheken geoefend, in Akademie en Attische zuilengang gevoed, van wijsheid overloopt. Tot u richt ik mij, die eenvoudig zijt en ongeletterd en ongepolijst, en onwetend, zooals zij u bezitten, die niets anders hebben dan u alleen, juist zoo een, onvervalscht uit de achterbuurt, van de straat, uit de fabriek. 7. Uw onervarenheid is het, wat ik hebben moet, daar aan uw ervaring, gering als ze is, niemand geloof schenkt. Dat wil ik van u weten, wat ge met u in de mensch brengt, wat ge of krachtens uzelf of door uw schepper, wie hij dan ook zijn moge, hebt leeren inzien. Gij zijt, voor zoover ik weet, geen Christen: een ziel pleegt Christen te worden, niet door geboorte te zijn. Toch vorderen de Christenen thans van u een getuigenis, van u, die buiten hen staat, tegenover de uwen, opdat zij juist voor u zich zullen schamen, dat zij ons haten en bespotten om datgene, waarvan thans blijkt, dat gij er mede van af weet.

Caput 2.

1. Non placemus deum praedicantes hoc nomine unico unicum, a quo omnia et sub quo universa. Dic testimonium, si ita scis. Nam te quoque palam et tota libertate qua non licet nobis, domi ac foris audimus ita pronuntiare, Quod deus dederit, et, Si deus voluerit. Ea voce et alique[m] esse significas et omnem illi confiteris potestatem, ad cuius spectas voluntatem, simul et ceteros negas deos esse, dum suis vocabulis nuncupas, Saturnum, | Iovem, Martem, Minervam.

72. Nam solum deum confirmas quem tantum deum nominas, ut, et cum illos interdum deos appellas, de alieno et quasi pro mutuo usa videaris. 2. De natura quoque dei quem praedicamus, nec te latet. Deus bonus. Deus benefacit, tua vox est. Plane, adicis, Sed homo malus, scilicet contraria propositione oblique et figuratim exprobrans ideo malum hominem, quia a deo bono abscesserit. Etiam quod penes deum bonitatis et benignitatis omnis benedictio inter nos summum sit disciplinae et conversationis sacramentum, Benedicat te deus tam facile pronuntias quam Christiano necesse est, at cum in maledictum convertis dictionem dei, perinde dicto omnem super nos potestatem eius consistere secundum nos confiteris.

1. deum, A; dominum B. — unico, om. A. — negas, om. A. — nam, om. A. — et cum, AB Gel. Pam. Rig.; etiam cum, March; cum et, Oehler. RW. — 2. quam, Rig. — bonus est, B. Gel. Pam.; bonus [est], March — Planeadicis, A; Plane adicis, B.; Plane et adicis, March. — et contraria, B — necesse est. At cum in maledictum, A. March.; id maledictum. B. Gel. Pam. — dictionem dei, perinde

Hoofdstuk 2.

1. Wij vallen niet in de smaak, wanneer wij God met deze naam alleen als de Eene verkondigen, van wie alles voortkomt en aan wie alles onderworpen is. Spreek uw getuigenis, Ziel, of gij er zoo over denkt. Ook u toch hooren wij openlijk en met volkomen vrijheid, zooals ons niet vrijstaat, in het particuliere leven en in het openbaar deze uitspraken doen: Wat God geve, en, Indien het God behaagt. Door deze woorden geeft gij te kennen, dat er een God is, en ook bekent gij, dat alle macht aan hem is, met wiens wil gij rekening houdt, en daarmee ontkent gij tevens, dat de anderen goden zijn, daar gij hen met hun eigen benamingen aanduidt, Saturnus, Juppiter, Mars, Minerva. Immers gij stelt alleen als God vast degene, die gij (alleen maar) zonder meer God noemt, zoodat ge, wanneer gij ook de anderen al eens goden noemt, uit andermans goed en als het ware bij wijze van leening van die naam gebruik schijnt te maken.

2. Ook van de natuur van de God, die wij verkondigen, zijt gij niet onkundig. „God is goed,” „God doet wel,” luidt uwe stem. Zeker, gij voegt er aan toe, „maar de mensch is slecht,” natuurlijk omdat gij door de tegenstelling der woorden indirect (zijdelings) en verbloemd de mensch daarom het verwijt van slechtheid maakt, omdat hij zich van de goede God heeft afgewend. Zelfs wat betreft, dat bij ons iedere zegen bij de goede en liefdevolle God de hoogste heiliging van ons zedelijk leven en gedrag is: het „God zegene u” spreekt gij even zoo gemakkelijk

3. Sunt qui etsi deum non negent, dispectorem plane et arbitrum et iudicem non putent — in quo utique nos maxime reiciunt, qui ad istam disciplinam metu praedicati iudicii transvolamus — sic deum honorantes, dum curis observationis et molestiis animadversionis absolvunt, cui ne iram quidem adscribunt. Nam si deus, inquiunt, irascitur, corruptibilis et passionalis est: porro quod patitur quodque corrumpitur, etiam interitum potest capere, quem deus non capit.

4. At idem alibi animam divinam et a deo conlatam confitentes cadunt in testimonium ipsius animae retorquendum adversus opinionem superiorem. Si enim anima | aut divina aut a deo data est, sine dubio datorem suum novit, et si novit, utique et timet et tantum postremo adauctorem. 5. An non timet quem magis propitium velit quam iratum? Unde igitur naturalis timor animae in deum, si deus non novit irasci? Quomodo timebitur, qui nescit offendi? Quid timetur nisi ira? Unde ira nisi ex animadversione? Unde animadversio nisi de iudicio? Unde iudicium nisi de potestate? Cuius potestas summa, nisi dei solius? 6. Hinc ergo tibi, anima, de conscientia suppetit domi ac foris nullo iridente vel prohibente praedicare, Deus videt omnia, et Deo commendo, et Deus reddet, et Deus inter nos iudicabit. Unde tibi hoc non Christianae? 7. Atque adeo et plerumque et vitta Cereris redimita, et pallio Saturni coccinata, et deae Isidis linteata, in ipsis denique templis deum iudicem imploras. Sub Aesculapio stas, Iunonem in

dicto, ABmg; benedictionem dei, perinde dicto, Gel. Rig.; in benedictionem dei, perinde dicto, Pam.; benedictionem dei. Proinde dicis, B. — 3. despectorem, A. —

4. testimonio, A corr. — non novit, AB; non del. Gel. — ut tantum, B — auctorem, B; ad auctorem, v. Hartel, Patr. Stud. III. p. 67; ut tantum. Postremo auctorem e.q.s., Iunius. — 5. timet et quem, AB; et del. Gel. — vult irasci, A. — timebitur, ego; Quomodo time... qui nescit offendit, A.: (quattuor aut quinque litterae perierunt) spatium amplius trium litterarum patet — de dei iudicio, A; dei del. Rig., uncinis inclusit March. — hoc tibi, B — Christiane, B; Christiana, atque, Pam. — 7. atque dō &, A; atque adeo, Rig.; atque ad eum, B; atque id,

uit als een Christen dat moet doen, en wanneer gij omgekeerd het gebruiken van Gods naam tot een vervloeking aanwendt, bekent gij evenzoo als wij door uwe woorden, dat zijn volkomen macht over ons bestaat.

3. Ofschoon zij niet ontkennen, dat God bestaat, houden sommigen hem toch niet voor een beoordeelaar en beschouwer en rechter — en daarin vooral willen zij voornamelijk niets van ons weten, die deze leer omhelzen uit vrees voor het voorzegde oordeel — terwijl zij God zoo willen eeren door hem van de zorgen van het toezicht houden en de lasten van het straffen te ontheffen, terwijl zij hem zelfs het toornig worden niet toekennen. Want, zeggen ze, als God toornig wordt, is hij aantastbaar en aan lijden onderhevig: echter wat aan lijden onderhevig en wat aantastbaar is, kan ook te gronde gaan, wat God niet kan. /4. Evenwel, waar diezelfde lieden elders bekennen, dat de ziel goddelijk is en door God samengevoegd, komen zij terecht bij het getuigenis van de ziel zelf, dat tegen hun bovenvermelde meening te keeren is. Immers, indien de ziel goddelijk of door God gegeven is, dan kent zij zonder twijfel haar Schepper, en indien zij hem kent, dan vreest zij toch zeker ook degene, die tenslotte in zijn zoo groote macht haar geschapen heeft. /5. Of zou zij hem niet vreezen, die zij liever goedgunstig jegens haar dan vertoornd wil zien? Vanwaar dan de natuurlijke vrees van de ziel voor God, indien God geen toorn kent? Hoe zou men hem vreezen, die niet beleedigd kan worden? Waarvoor is men bevreesd tenzij voor zijn toorn? Waarom wordt zijn toorn gevreesd tenzij wegens de bestraffing? Vanwaar de bestraffing tenzij krachtens een oordeel? Vanwaar een oordeel tenzij op grond van macht? Wie behoort de hoogste macht tenzij God alleen? /6. Daarom dus kunt gij, o Ziel, krachtens uw medeweten in het particuliere leven en in het openbaar, zonder dat iemand u bespot

aere exornas, [Minervam calcias furvis galeam formis], et neminem de praesentibus deis contestaris. In tuo foro aliunde iudicem appellas, in tuis templis alium deum pateris. O testimonium veritatis, quae apud ipsa daemonia testem efficit Christianorum!

Gel. March — redemita, A — coccinata, Bmg; concinnata, AB — et stola, fort. RW.; et deae Isidis lino tecta, fort. Iun. — deae, om. Rig. — linteata, Bmg; lintiata, A.B; linteata? In ipsis, March.; — stas, Oehler; stans, AB — exornas, Bmg.; exoras, AB; exorans, Gel. Pam.; exaurans, Rig. — Minervam calcias furvis galeam formis, Oehler; Minervam calcias furnis galeam formis, AB Gel.; Minervam calceans furvis galeam formis, Rig.; Minervae calceans furvis galeam formis, Pam.; Minervam calcias, furni galeas formis, v. Hartel. Patr. Stud. III. p. 68; signum corruptelae posuit RW.; idem dubitanter coni.: Martis vel Quirini galeam formas. — deum fateris, Gomperz, Tertulliana. Vindobonae. 1895. p. 31 — te testem, Iunius. RW..

of het verhindert openlijk zeggen „God ziet alles,” en „Ik laat het aan God over,” en „God zal het vergelden,” en „God zal tusschen ons oordeelen.” Waar haalt gij, die geen Christen zijt, dat vandaan? 7. En zoo ook roept gij dikwijls, zelfs met de hoofdband van Ceres getooid, in de scharlaken mantel van Saturnus gekleed, in het linnen gewaad van de godin Isis, kortom in hun eigen tempels, God als rechter aan. Gij staat voor Aesculapius, gij versiert het bronzen standbeeld van Juno, gij schenkt Minerva een helm met zwarte figuren, en niemand van de aanwezige goden roept gij tot getuige aan. Voor uw eigen rechtbank beroept gij u op een rechter van elders, in uw eigen tempels duldt gij een andere God. O getuigenis der waarheid, die vóór de afgoden zelf een getuige voor de Christenen oproept!

Caput 3.

73. 1. Enimvero cum daem^{onia} affirmanus esse, sane quasi non et probemus qui ea soli de corporibus exigimus, aliqui Chrysippi adsentator inludit. Et esse et abominationem sustinere execrationes tuae respondent. Daemonium vocas hominem aut immunditia aut malitia aut insolentia aut quacumque | macula quam nos daem^{oni}is deputamus, ad necessitatem odii inportunum. 2. Satan^{an} denique in omni vexatione et aspernatione et detestatione pronuntias, quem nos dicimus malitiae angelum, totius erroris artificem, totius saeculi interpolatorem, per quem homo a primordio circumventus, ut praec^{ep}tum dei excederet, et propterea in mortem datus exinde totum genus de suo semine infectum suae etiam damnationis traducem fecit. 3. Sentis igitur perditorem tuum, et licet soli illum noverint Christiani vel quaecumque apud dominum secta, et tu tamen eum nosti, dum odisti.

1. cum, ABmg; cur, B. Gel. Pam. March — demonia, A — esse? Sane... exigimus? Aliqui, Gel. Pam. March; esse? anne, Latinius; affirmamus, esse sane, v. Hartel. Patr. Stud. III. p. 68 sq. — soli de, A; solide, B; solida e, Bmg; solis de, RW. — adsentatori, Bmg — et esse et, Rig. Oehler; et esse se et, A. v. Hartel. l.c.; ea et esse se et, B; ea et esse et, Gel. RW.; inludit ea, at esse et, Pam. March — ab omni nationē, A corr. — execrationis, A. v. Hartel. l.c. — demonium, A — ad necessitatem, Oehler. RW.; aut ad necessitatem, AB; [aut] ad necessitatem, March; ut ad necessitatem, v. Hartel. l.c. — odii oportunum, B; odiis oportunum, Iunius — 2. vexatione, AB; adversatione, Bmg — et detestatione, om. A — 3. noverunt, A corr. — apud, A; capit, Iunius; sapit, Ciacconius.

Hoofdstuk 3.

1. Waarlijk, wanneer wij volhouden, dat er demonen bestaan, precies alsof wij het niet bewijzen ook, wij, die de eenige zijn, die hen uit de lichamen verwijzen, dan steekt een of andere aanhanger van Chrusippos daar de draak mee. Dat zij bestaan en dat uw vervloeking op hen rust, getuigen uw verwenschingen. „Demon” noemt gij een mensch, die door onreinheid of boosaardigheid of onbeschaamdheid of door welke schandvlek ook, welke wij demonen toeschrijven, u tegen staat, zoodat gij hem noodzakelijkerwijze moet haten. 2. „Satan” roept gij dan ook uit bij iedere kwelling en versmading en vervloeking, de naam van degene, die wij de engel der boosheid, de bewerker van alle dwaling, de verderver van de geheele wereld noemen, door wiens toedoen de mensch, van den beginne af belaagd, zoodat hij Gods gebod overtrad, en daarom aan de dood overgeleverd, het geheele geslacht, door zijn zaad bevlekt, van toen af ook aan zijn verdoemenis deelachtig heeft gemaakt. 3. Gij weet derhalve iets af van de bewerker van uw verderf, en al mogen de Christenen alleen hem kennen of welk in de Heer geloovend godsdienstig genootschap ook, toch kent ook gij hem, daar ge hem haat.

Caput 4.

1. Iam nunc quod ad necessariorem sententiam tuam spectet, quantum et ad ipsum statum tuum tendit, adfirmamus te manere post vitae disunctionem et expectare diem iudicii proque meritis aut cruciatui destinari aut refrigerio, utroque sempiterno; quibus sustinendis necessario tibi substantiam pristinam eiusdemque hominis materiam et memoriam reversuram, quod et nihil mali ac boni sentire possis sine carnis passionalis facultate et nulla ratio sit iudicii sine ipsius exhibitione qui meruit iudicii passionem. 2. Ea opinio Christiana etsi honestior multo Pythagorica, quae te non in bestias transfert, etsi plenior Platonica, quae tibi etiam dotem corporis reddit, etsi Epicurea gravior, quae te ab interitu defendit, tamen propter suum nomen soli vanitati et stupori et, ut dicitur, praesumptioni deputatur. 3. Sed non erubescimus, si tecum erit nostra praesumptio. Primo enim, cum alicuius defuncti recordaris, misellum vocas eum, non utique quod de bono vitae ereptum sed ut poenae et iudicio iam adscriptum. 4. Ceterum alias securos vocas defunctos. Profiteris et vitae incommodum et mortis beneficium. Vocas porro securos, si quando extra portam cum obsoniis et matteis tibi potius parentans ad busta recedis aut a bustis dilutior redis. 5. At ego

1. necessariorum, Iunius — in quantum, Iunius — 2. pit^hagorica, A — epicura eagravior, A; gratior, Bmg — propter nomen solum, Latinius prob. Iunio; propter solum nomen, March — praesump tioni, A — 3. non utique ut, RW.; non utique, Iunius; non uti, Latinius — dereptum, Latinius — poene, A iuditio, A — 4. alias seros vocas, A — si quādo, A — mattaeis, B; mattyis, Iunius — secedis, v. Hartel. Patr. Stud. III. p. 71; cedis, Lipsius —

Hoofdstuk 4.

1. En wat nu uw uitspraak, waaraan nog minder te ontkomen valt, betreft, voor zoover deze uw eigen positie aangaat, houden wij staande, dat gij bestaan blijft na de voleinding van het leven en de dag des oordeels afwacht en overeenkomstig uw verdiensten of voor foltering wordt bestemd of voor zaligheid, beide voor altoos. En dat om deze te ondervinden noodzakelijkerwijze uw vroegere substantie en dezelfde menschelijke materie en het geheugen zal terugkeeren, omdat, aan de eene kant, gij niets slechts en niets goeds kunt waarnemen zonder tusschenkomst van het voor gewaardwording vatbare vleesch, aan de andere kant het oordeel in het geheel geen zin heeft zonder voorgeleide van degene zelf, die het ondergaan van het oordeel heeft verdiend. 2. Ofschoon deze Christelijke opvatting veel eervoller is dan de Puthagoreïsche, daar zij u niet in dieren doet overgaan, en rijker dan de Platonische, daar zij u ook het geschenk van het lichaam teruggeeft, verheffender ook dan de Epikoureïsche, omdat zij u van vernietiging redt, wordt zij toch wegens haar naam als pure dwaasheid en stompzinnigheid en, zooals men dat noemt, als inbeelding beschouwd. 3. Maar wij schamen ons niet, indien wij deze phantasie met u gemeen hebben. Vooreerst nu, wanneer gij een of andere overledene gedenkt, noemt gij hem ‚ongelukkige‘, natuurlijk niet omdat hij aan het goede, dat het leven is, is ontrukkt, maar omdat hij reeds aan oordeel en straf is overgeleverd. Andersom noemt gij de gestorvenen een ander maal ‚zorgenvrijen‘. 4. Gij bekent dus, dat het leven een last, de dood een weldaad is. Gij noemt hen

sobriam tuam sententiam exigo. Misellos vocas mortuos, cum de tuo loqueris, cum ab eis longe es. Nam in convivio eorum quasi praesentibus et conrecumbentibus sortem suam exprobrare non possis. Debes adulari propter quos lautius vivis. Misellum ergo vocas qui nihil sentit? Quid, quod ut sentienti maledicis? Cuius memoriam cum alicuius offensae morsu facis, terram gravem inprecaris et cineri penes inferos tormentum. Aequae ex bona parte cui gratiam debes, ossibus et cineribus eius refrigerium comprecaris et ut bene requiescat apud inferos cupis. 6. Si nihil passionis est tibi post mortem, si nulla sensus perseverantia, si denique nihil est tui, cum istud corpus reliquisti, cur mentiris in te, quasi aliquid ultra pati possis? Immo cur in totum times mortem? Nihil est tibi timendum post mortem, qua nec experiumdum post mortem. 7. Nam et si dici potest ideo mortem timeri non ultra quid minantem, sed ut commodum vitae amputantem, atquin cum et incommoda longe plura vitae pariter excedant, luocatione gravioris partis metum diluit, ne iam timenda est amissio bonorum quae altero bono, id est incommodorum pace, pensatur. Non est timendum quod nos liberat ab

5. sentiam, A — longe est, B; in A vocabula es. nam in co. perierunt — eorum, AB; cum, Latinius prob. Iunio — conrecumbentibus, A — possis, debes adulari, March — quos lautius, Ciacconius; quod laetius, B; quos laetius, Latinius prob. Iunio — Quid maledicis? Cuius.... facis, terram cett., Kellner, vide Comm.; quid, cum.... facis, terram.... tormentum?, Latinius; quid, quod.... maledicis, cuius.... facis? Terram, *reliqui* — si cuius, Iunius — inprecaris cineri et, Gomperz. Tertulliana. p. 31 — tormentum, Gel.; stramentum, AB — compraecaris, A — 6. est tui cum istud corpus, ego; est.... d corpus, A. vide comm.; est ipsa ubi corpus, B; es ipsa ubi corpus, *reliqui* — mortē nihil, A. Oehler; mortem si nihil, *reliqui*; mortem si nihil es? tibi timendum e.q.s., Semler — qua, AB; quia, RW. — 7. dici potest, A; dicere potest, B; dicere potes, Gel. — ultra quid, AB; ut aliquid, Gel.; ut ultra quid, RW. prob. Kroym. — excedant, luocatione, A; excedant, et luocatione, B; excedas, et luocatione, Gel.; excedas, ea luocatione, Iunius; excidant, luocatione, Oehler; excedas, luocatione, RW. — diluis, Gel. Pam. Iunius. RW. — ne iam, A; nec iam, *reliqui* —

echter ‚zorgenvrijen‘, wanneer ge eens met vischspijzen en lekkernijen, waarmee gij eigenlijk veeleer u zelf een doodenmaal bereidt, buiten de poort naar het kerkhof gaat of ietwat aangeschoten daarvan terugkeert. 5. Maar ik verlang uw opinie, wanneer gij nuchter zijt. ‚Ongelukkigigen‘ noemt gij de dooden, wanneer gij uw eigen gedachte uit, wanneer gij ver van hen zijt. Want bij een gastmaal, dat zij zelf geven, terwijl zij als 't ware aanwezig zijn en mede aanliggen, zou het toch niet aangaan hun over hun lot aanmerkingen te maken. Gij moet hen vleien, die de aanleiding zijn, dat gij het er lustig van neemt. ‚Ongelukkige‘ noemt gij dus iemand, die niets meer voelt? Hoe is dat mogelijk, daar ge hem zelfs, alsof hij wel gevoel heeft, verwenscht? Aan wie ge denkt met de bitterheid van een of andere belediging, hem wenscht ge toe, dat de aarde hem drukke en dat zijn assche in de onderwereld gekweld worde. Evenzoo van de goede zijde, wien gij dank verschuldigd zijt, diens gebeente en assche wenscht gij zaligheid toe, en bidt, dat hij wel ruste in de onderwereld. 6. Indien gij echter in het geheel geen gevoel hebt na de dood, geen voortduren der waarneming, indien kortom er niets meer van u over is, wanneer gij dit lichaam verlaten hebt, waarom liegt gij dan tegen uzelf, alsof gij verder nog iets zoudt kunnen ondervinden? Ja zelfs, waarom dan eigenlijk koestert gij vrees voor de dood? Niets hebt ge te vreezen na de dood, omdat ge immers geen gevoel zult hebben na de dood. 7. Want indien men al kan zeggen, dat men de dood niet daarom vreest, omdat hij een bedreiging voor later inhoudt, maar omdat hij 's levens gemakken afsnijdt, bevrijdt hij toch, daar de veel talrijkere ongemakken des levens eveneens wegvallen, van die vrees door de winst van het zwaarder wegende deel, zoodat het verlies van het goede, dat door een ander goed, te weten het bevrijd zijn van de onaangenaamheden des levens, wordt gecompenseerd, geen

omni timendo. 8. Si times vita decedere quia optimam nosti, certe mortem timere non debes quam malam nescis. At cum times, scis malam. Non scires autem malam, quia nec timeres, si non scires aliquid esse post mortem quod eam malam faciat, ut timeas. 9. Omitamus nunc naturalem formam timendi mortem. Nemo timeat quod evadere non potest. Ex altera parte congregior laetioris spei post mortem. Nam omnibus fere ingenita est famae post mortem cupido. Longum est retexere Curtios et Regulos et Graecos viros quorum innumerabilia elogia sunt contemptae mortis propter postumam famam. 10. Quis non hodie memoriae post mortem frequentandae ita studet, ut vel litteraturae operibus vel simplici laude morum vel ipsorum sepulcrorum ambitione nomen suum servet? Unde animae [hodie] affectare aliquid quod velit post mortem et tantopere praeparare quae sit usura post obitum? Nihil utique de postero curaret, si nihil de postero sciret. 11. Sed forsitan de sensu post excessum tui certior sis quam de resurrectione quandoque cuius nos praesumptores denotamur. Atquin hoc quoque ab anima praedicatur.

74.v. Nam si de aliquo iam pridem defuncto tanquam | de vivo quis requirat, prae manu occurrit dicere, Abiit iam et reverti debet.

8. quia nec timeres, B. omnes edd., voc. 'quia' in A deletio; quam nec timeres, RW. — 9. laetiores, B — et Graecos, A Oehler; vel Graecos, *reliqui* — in..... liae logia, A; innumerabilia elogia, Oehler. RW.; innumera elogia, *reliqui* — 10. ista, B. voc. in A discerni non potest; ita, Ciacconius — ut vel, A; vel ut, B — Unde animae, Rig.; unde anima, B — affectare, A; affectaret, B — praepararet, Gel. — quaesitura, ABmg; quae sit usura, Rig.; quo sit usura, B — curaret, Rig. voc. in A deletio; sciret, B; *verba* 'nihil utique de postero curaret' apud Gel. Pam. *March non leguntur* — 11. tui certior sis, A; tui certioris sis, B; tui certior es, Gel.; tu incertior sis, v. Hartel. Patr. Stud. III. p. 72 — de vivo, A; vivo, B — abiit, Gel.; habet, AB.

vrees meer mag verwekken. Niet te vreezen is, wat ons van alle vrees bevrijdt. 8. Indien gij vreest uit het leven te scheiden, omdat gij het als zeer goed hebt leeren kennen, moet gij voorzeker de dood nog niet vreezen, waarvan ge niet weet, of hij slecht is. Maar omdat gij vreest, weet ge, dat hij slecht is. Evenwel zoudt ge, omdat ge hem niet zoudt vreezen, niet weten, dat hij slecht is, indien ge niet wist, dat er na de dood iets is, dat hem slecht maakt, zoodat ge bevreesd zijt.

9. Laten wij thans deze natuurwet om bevreesd te zijn voor de dood terzijde. Niemand vreeze, wat hij niet kan ontgaan. Van de andere zijde onderneem ik een aanval, van de kant van de blijder verwachting na de dood. Nagenoeg iedereen toch is de begeerte naar roem na zijn dood ingeschapen. Het zou te lang duren de geschiedenis op te halen van 'n Curtius en 'n Regulus en van Grieksche mannen, over wie lofreden in ontelbare getale bestaan op hun doodsverachting om wille van roem na hun dood. 10. Wie is er tegenwoordig niet zoo op uit om zijn nagedachtenis levendig te houden, dat hij door werken van letterkundige aard of door eenvoudige lof zijner zeden of door praal van zijn graftombe zelf zijn naam tracht te doen voortleven? Vanwaar komt de ziel er toe thans naar iets te streven, wat zij pas na de dood begeert, en met zoo veel moeite voor te bereiden, wat zij eerst na haar verscheiden zal gebruiken? Zij zou zich niet in het minst om later bekommeren, als zij niet het minste van later afwist. 11. Maar misschien zijt ge zekerder van uw zaak betreffende de waarneming na de dood dan aangaande de toekomstige verrijzenis, waarvan wij smadelijk de phantastische uitvinders heeten. Toch wordt ook deze door de ziel verkondigd. Want indien iemand naar een reeds lang overledene, alsof hij nog in leven was, vraagt, valt het u voor de hand in te zeggen: hij is reeds heengegaan en moet eens terugkeeren.

Caput 5.

1. Haec testimonia animae quanto vera tanto simplicia, quanto simplicia tanto vulgaria, quanto vulgaria tanto communia, quanto communia tanto naturalia, quanto naturalia tanto divina. Non puto cuiquam frivola et ridicula videri posse, si recogitet naturae maiestatem, ex qua censetur auctoritas animae. Quantum dederis magistrae, tantum adiudicabis discipulae. Magistra natura, anima discipula est. Quicquid aut illa edocuit aut ista perdidit, a deo traditum est, magistro scilicet ipsius magistrae. 2 Quid anima possit de principali institutore praesumere, in te est aestimare de ea quae in te est. Senti illam quae ut sentias efficit, Recogita in praesagium vatem, in omnibus augurem, in eventibus prospicem. Mirum, si a deo data novit homini divinare? Tam mirum, si eum, a quo data est, novit? Etiam circumventa ab adversario meminit sui auctoris et bonitatis et decreti eius et exitus sui et adversarii ipsius. Sic mirum, si a deo data eadem canit quae deus suis dedit nosse? 3. Sed qui eiusmodi eruptiones animae non putavit doctrinam esse naturae

1. putem, B — frivola et ridicula, Hildebrand; frivola tridi..., A; frivola et frigidum, B; frivola et frigida, Oehler; frivolum et frigidum, *reliqui* — animam discipula, A corr. — est. Quicquid, *ego*; discipula... uid, A; spatium maius quam pro lectione usitata *Quicquid* patet. — docuit, A — 2. instituto repraesumere, A — quae est in te, Rig. — hominibus, A — euntibus, A — novit homini, AB; homini novit, Gel. — sui adversarii, B; vocab *et* in A deletum est, sed spatio exigitur — 3. naturae congenitae, Rig. —

Hoofdstuk 5.

1. Hoe waarachtiger deze getuigenissen van de ziel zijn, des te eenvoudiger zijn zij ook, en hoe eenvoudiger, des te alledaagscher, hoe alledaagscher, des te algemeener, hoe algemeener, des te natuurlijker, hoe natuurlijker, des te goddelijker. Zij kunnen, naar ik meen, iemand niet nietig en belachelijk toeschijnen, indien hij denkt aan de grootheid van de natuur, waarnaar het gezag van de ziel te beoordeelen is. Zoo groote beteekenis gij aan de leermeesteresse zult hechten, zoo groote zult gij ook aan de leerlinge moeten toekennen. De natuur is de leermeesteresse, de ziel de leerlinge. Wat gene heeft geleeraard of deze heeft geleerd, is door God overgeleverd, de leermeester nl. van de leermeesteresse zelf. 2. Wat de ziel aangaande hem, die in laatste instantie haar leermeester is, kan bevroeden, kunt gij beoordeelen naar diegene, die in u is. Neem haar waar, die maakt, dat gij waarneemt. Beschouw haar, die bij voorgevoelens een profetes, bij voortekenen een uitlegster, bij voorvallen een zieneres is. Is het wonderlijk, als zij, door God gegeven, de mensch voorzeggingen weet te doen? Is het dan zoo wonderlijk, als zij hem, door wie zij gegeven is, kent? Zelfs verstrikt door haar tegenstander, herinnert zij zich haar schepper en zijn goedheid en besluiten, en hoe het met haar zelf zal afloopen en wie eigenlijk die tegenstander zelf is. Is het dan zoo wonderlijk, indien zij, door God gegeven, hetzelfde verkondigt, als God de

et congenitae et ingenitae conscientiae tacita commissa, dicit potius diventilatis in vulgus opinionibus publicatarum litterarum usum iam et quasi vitium corroboratum taliter sermocinandi. 4. Certe prior anima | quam littera, et prior sermo quam liber, et prior sensus quam stilus et prior homo ipse quam philosophus et poeta. Numquid ergo credendum est ante litteraturam et divulgationem eius mutos ab huiusmodi pronuntiationibus homines vixisse? Nemo deum et bonitatem eius, nemo mortem, nemo inferos loquebatur? 5. Mendicabat sermo, opinor, immo nec ullus esse poterat, cessantibus etiam tunc, sine quibus etiam hodie beator et locupletior et prudentior non potest, si ea, quae tam facilia, tam assidua, tam proxima hodie sunt, in ipsis quodammodo labiis parta, retro non fuerunt, antequam litterae in saeculo germinassent, antequam Mercurius, opinor, natus fuisset. 6. Et unde, oro, ipsis litteris contigit nosse et in usum loquelae disseminare quae nulla umquam mens conceperat aut lingua protulerat aut auris exceperat? At enim cum divinae scripturae quae penes nos vel Iudaeos sunt, in quorum oleastro insiti sumus, multo saecularibus litteris vel modica tantum aetate aliqua antecedant, ut loco suo edocuimus ad fidem earum demonstrandam, et si haec eloquia de litteris usurpavit anima, utique de nostris credendum erit, non de vestris, quia potiora sunt ad instruendam animam priora

tacite commissa, Ursinus — de ventilatis, Gel. — publicatum, Iunius — sermonandi, A — 4. phylosophus, A — multos ab, B; mutos absque, Gel. — 5. etiamtunc. Kroymann. Quaest. Tert. crit. p. 62 — etiam hodie, A Rig.; hodie iam, *reliqui*; etiam *del.* Kroymann. l.c. — providentior, Bmg — non potest, A; esse non potest, *reliqui* — parat. Retro, B; parata retro non fuerunt, Kroymann. l.c. — fuerint, A — antequam..... germinassent, om. A — 6. oro, Oehler; ordo, AB — contingit, Rig.; contigit? Unde nosse, Iunius — usu, A — olea ex oleastro, Latinius prob. Iunio — vel modica tan....., A; vel modica tantum, B Gel.; non modica tantum, Pam. Rig.; quarum vel modica tantum, RW; vel modica tamen, v. Hartel. Patr. Stud. III. p. 73 — antecedantur, A

zijnen verleend heeft te weten? 3. Maar wellicht zal iemand, die de meening toegedaan is, dat dergelijke uitingen van de ziel niet de leer van de natuur en het stille bezit van een medegeboren en ingeschapen kennis is, liever zeggen, dat de meeningen van gepubliceerde geschriften tot het volk zijn doorgedrongen en zodoende de gewoonte of om zoo te zeggen de slechte gewoonte om aldus te spreken in zwang is gekomen. 4. Zonder twijfel is de ziel ouder dan het schrift, en het woord ouder dan het boek, en de waarneming ouder dan de pen, de mensch zelf ouder dan de wijsgeer en de dichter. Moet men dan soms aannemen, dat de menschen voor het ontstaan van het boek en de verbreiding daarvan zonder dergelijke uitdrukkingen hebben geleefd? Sprak toen niemand van God en diens goedheid, niemand van de dood, niemand van het hiernamaals? 5. Wel doodarm was dan de taal, zou ik zoo zeggen, of liever er kon zelfs in het geheel geen taal bestaan, wanneer toen datgene nog ontbrak, zonder hetwelk zij zelfs heden, ofschoon rijker en overvloediger en uitgebreider, niet kan bestaan, indien datgene, wat zoo vaardig, zoo bestendig, zoo voor de hand liggend thans is en als 't ware op de lippen bestorven ligt, voorheen niet bestond, voordat het zaad der letteren ontsproten was, voordat Mercurius, geloof ik, geboren was. 6. En waar, wil ik wel eens weten, haalden die geschriften zelf het vandaan te weten en te verbreiden, zoodat het in het spraakgebruik werd opgenomen, wat geen geest ooit had ontvangen, geen mond ooit uitgesproken, geen oor ooit had vernomen? Evenwel, daar de heilige boeken, die bij ons of bij de Joden bestaan, op wier wilde olijfbom wij geënt zijn, veel of ook maar een weinig tijds ouder zijn dan de heidensche geschriften, zooals wij ter zijner plaatse hebben uiteengezet om hun geloofwaardigheid te bewijzen, zal men, zelfs al heeft de ziel deze uitspraken uit geschriften gehaald, in ieder geval moeten aannemen,

75.v. quam posteriora, quae et ipsa a prioribus instrui sustinebant, cum, etsi de vestris instructam concedamus, ad originem tamen principalem traditio pertineat, nostrumque omnino sit quodcumque de nostris sum|sisse et tradidisse contigit vobis. 7. Quod cum ita sit, non multum refert, a deo formata sit animae conscientia an a litteris dei. Quid igitur vis, homo, de humanis sentiis litterarum tuarum exisse haec in usus communis callositatem?

— poste... et, A; posteriora quae et, *ego*; postera quae et, *ceteri omnes*. — instructam, Gel.; instructa, AB —

7. an a deo, Gel. — an a litteris, A Rig. — usu communis callositatem, A; usus communis scallositatem, B; usus communis callositatem, Gel..

dat zij het uit onze boeken heeft gedaan en niet uit de uwe, omdat 't oudere eerder de ziel zal onderrichten dan het jongere, dat zelf ook er op te wachten had door het oudere onderricht te worden, terwijl, al zouden wij zelfs toegeven, dat de ziel uit uw geschriften onderricht is, dan toch nog de overlevering tot zijn eerste oorsprong reikt en geheel en al tot het onze te rekenen is, alwat gij uit onze boeken hebt kunnen nemen en overleveren. 7. Derhalve doet het er weinig toe, of de kennis van de ziel door God gevormd is of door de boeken van God. Waarom wilt gij dan, o mensch, dat deze uitspraken eerst tengevolge van menschelijke opvattingen, die in uw boeken stonden, zijn ontstaan en zoo tot een vast en algemeen gebruik geworden zijn?

Caput 6.

1. Crede itaque tuis et de commentariis nostris tanto magis crede divinis, sed de animae ipsius arbitrio perinde crede naturae. Elige quam ex his fidem sororem observes veritatis. Si de tuis litteris dubitas, neque deus neque natura mentitur. Ut et naturae et deo credas, crede animae, ita fiet ut et tibi credis. Illa certe est quam tanti facis, quantum illa te facit, cuius es totus, quae tibi omnia est, sine qua nec vivere potes nec mori, propter quam deos negligis.

2. Cum enim times fieri Christianus, eam conveni. Cur cum alium colat, deum nominat? Cur cum maledicendo spiritus denotat, daemonia pronuntiat? Cur ad caelum contestatur et ad terram detestatur? Cur alibi servit, alibi vindicem convenit? Quid de mortuis iudicat? Quae verba habet Christianorum quos nec auditos visosque vult? Cur aut nobis dedit ea verba aut accepit a nobis? Cur aut

1. credo, ABmg — litteris tuis, Kroymann. Quaest. Tert. crit. p. 62 sq. — elige quem, A — fidem, ego, voc. in A deleto; fideiussorem, Wilamowitz; fidelius, reliqui. — si de, A. Rig. March.; te, B; tu, RW. qui falso adnotavit A quoque te offerre; Oehler nihil adnotans ,te' scripsit — crede animae, A: ex falsa adnotatione apud RW. quae ad l. 12 pertinet, v. Hartel. Patr. Stud. III. p. 74 ,credis' sive ,credes' legere vult — ut et tibi credis, A; ut et tibi credas, reliqui omnes — quanti, Iunius — deos, v. Hartel. l.c.; in A deest; deum, libri omnes. — 2. cur... lat, A; cur cum alium colat, Harnack. v. Hartel. l.c.; cur cum alium colit, sive, cur alium colit, Kroymann. l.c. p. 63; cur alium colit, Oehler; cur alium colens, B reliqui — maledicendos, Gel. — iudicem, A; vindicem, B; iudicem, Kroymann. l.c. — quid de mortuis, AB; cur de mortuis, Gel. — quae verba, AB; cur verba, Gel.; iudicat, quae habet verba, sive, iudicat? Quare verba, v. Hartel.

Hoofdstuk 6.

1. Schenk derhalve geloof aan uw eigen boeken en op grond van onze geschriften des te meer aan de goddelijke boeken, maar geloof op grond van het oordeel van de ziel evenzeer de natuur. Kies, welk bewijsstuk daarvan gij als vrijwel identiek met de waarheid beschouwt. Indien gij aan uw eigen boeken twijfelt: God echter en de natuur liegen niet. Opdat gij zoowel de natuur als God gelooven moogt, schenk geloof aan de ziel: zoo zal het geschieden, dat gij ook uzelf gelooft. Zij voorzeker is het, die gij zoo hoog aanslaat als zij u aanslaat, van wie gij geheel en al zijt, die alles voor u is, zonder wie gij niet kunt leven noch sterven, om wille van wie gij de goden verwaarloost. 2. Wanneer ge er namelijk voor terugschrikt Christen te worden, neem haar dan in verhoor: Waarom spreekt zij, terwijl zij toch een ander vereert, de naam van God uit? Waarom, wanneer zij met verwenschingen op geesten afgeeft, spreekt zij dan van demonen? Waarom doet zij een plechtige verzekering, terwijl zij naar de hemel opziet, en uit zij vervloeking en naar de aarde gekeerd? Waarom dient zij de eene en roept zij een ander als wreker aan? Wat is haar oordeel over de dooden? Welke uitdrukkingen heeft zij van de Christenen, die zij noch hooren wil noch zien? Waarom heeft zij ons die uitdrukkingen gegeven of aan ons ontleend? Waar heeft zij deze onderwezen of zelf geleerd? Houd deze overeenkomst van uitspraak bij zoo groote afwijking in handelwijze voor verdacht. 3. Gij zijt een dwaas, als gij

docuit aut didicit? Suspectam habe convenientiam praedicationis in tanta disconvenientia conversationis. 3. Vanus es, si huic linguae soli aut Graecae quae propinquae inter se habentur, reputabis eiusmodi, ut neges naturae universitatem. Non Latinis nec Argivis solis anima de caelo cadit. | Omnium gentium unus homo, varium nomen est, una anima, varia vox, unus spiritus, varius sonus, propria cuique genti loquela, sed loquela materia communis. 4. Deus ubique et bonitas dei ubique, daemonium ubique et maledictio daemonii ubique, iudicii divini invocatio ubique et conscientia mortis ubique et testimonium ubique. 5. Omnis anima suo iure proclamat quae nobis nec mutire conceditur. Merito igitur omnis anima et rea et testis est, in tantum et rea erroris in quantum et testis veritatis, et stabit ante aulas dei die iudicii nihil habens dicere. 6. Deum praedicabas et non requirebas, daemonia abominabaris et illa adorabas, iudicium dei appellabas nec esse credebas, inferna supplicia praesumebas et non praecavebas, Christianum nomen sapiebas et persequebaris.

l.c. — quos ne, AB; quos nec, Gel. — suspectam habes, Iunius. RW. — disconvenientia, A —

3. propinquo, A — homo nomen est, AB; homo, varium nomen est, Ursinus prob. Iunio — sed loquela, om. A — 4. demonium, A — et conscientia mortis ubique, A; mors ubique et conscientia mortis ubique, *reliqui* — iudicium divinum ubique et iudicii divini invocatio ubique, mors ubique et conscientia mortis ubique, veritas ubique et testimonium veritatis ubique, *ita locum restituendum censet* Kroymann. l.c. — 5. omnis animas, A — ne mutire, B — anima rea, B — in quantum testis, B — stabilis ante, B — 6. et non requirebas, om. A — nomen.... baris, A quem nihil nisi '*nomen sapiebas et persequebaris*' habuisse apparet quod scripsit Hildebrand; nomen sapiebas et Christianum persequebaris, B; Christum sapiebas et Christianum nomen persequebaris, Rig. — nomen sapiebas et Christianum nomen persequebaris, RW.

In A. subscriptum est: DE TESTIMONIO
EXPLICIT.

ANIMAE

aan deze taal alleen of aan de Grieksche, welke beide onderling verwant heeten, dergelijke uitspraken wilt toeschrijven, met gevolg, dat gij de algemeenheid der natuur loochent. Niet bij de Romeinen en Grieken alleen valt de ziel van de hemel. Bij alle volkeren is de mensch dezelfde, maar de naam verschillend, de ziel dezelfde, maar haar stem verschillend, de geest dezelfde, maar zijn uitspraak verschillend; ieder volk heeft zijn zegswijze, maar de inhoud van de woorden is gemeenschappelijk. 4. God is overal en overal is Gods goedheid, overal de demon en overal de vervloeking van de demon, overal de aanroeping van Gods oordeel en overal de kennis van de dood, en overal het getuigenis. 5. Iedere ziel verkondigt met goed recht, wat ons nog niet vrijstaat te mompelen. Terecht is daarom iedere ziel beschuldigde en tegelijk getuige, evenzeer beschuldigd van dwaling als getuige der waarheid, en zij zal staan voor het hof van God op de dag des oordeels, zonder dat zij iets te zeggen weet. 6. Gij verkondigde God en zocht hem niet, ge verafschuwde de demonen en gij aanbad hen, gij spraakt van Gods oordeel en geloofde niet, dat het bestond, gij vermoedde de helsche straffen en gij naamt geen voorzorgsmaatregelen, gij kende het Christendom en gij vervolgde het.

ADNOTATIONES.

Caput 1.

1. **curiositate**, *studio explorandi laudabili*. Thes. L.L. IV. 1490. 34 sqq.. Bindley p. 41. Cf. Aug. in Ps. 8.13. Intuere etiam pisces maris, hoc est curiosos, qui perambulant semitas maris, id est inquirunt in profundo huius saeculi temporalia. Tert. cor. 7 (O. 1.431); praescr. 10 (O. 2.10); nobis curiositate non opus est post Iesum Christum nec inquisitione post evangelium.
- studendum**. Hoc verbo absolute quoque utitur Quinct. Inst. 12.11; 11.3.7; 2.27: id multos annos a proposito studendi fugiat, quod...; Suet. Tib. 61: quibusdam custodiae traditis non modo studendi solatium ademptum sed etiam sermonis et colloqui usus; Plin. ep. 5.18.
- si qui velit**. *qui pro quis*. Ap. 3.7; 18.1 (cf. Blokhuis ad l. p. 126); an. 28 (343.2); 58 (396.2); praescr. 7 (O. 2.9). Cf. Hoppe. Synt. p. 105. A. 1. March. p. 194. Plenius commutationem quis-qui perscripsit Löfstedt. Synt. II. p. 79-96, imprimis p. 91 sq. ubi multa exempla ex Vitruvio iuncturae *si qui (voluerit)* affert.
- litteris receptissimis quibusque**. Pronomen *quisque* cum subst. plurali tantum iunctum in numero plurali poni solet; cf. Hofm.

p. 466; Kühn.-Stegm. II. 1. § 119. 6. c. — *receptissimis*: c. Chr. 20 (O. 2. 457). Sanctissimi et receptissimi prophetae David; spect. 12 in (14. 9.); Marc. 4. 5 (431. 20), cf. nat. 2. 1 (94. 8); pud. 20 (266. 20). receptior apud ecclesias epistola; Solin. praef.: scriptores receptissimi; Quinct. inst. 9. 1.9; 10. 1. 59. recepti scriptores; 1. 8. 18; 5. 71; cf. Kühn.-Stegm. II. 1.37. 3.

philosophorum vel poet. vel quor... mag. *vel.-vel* interdum idem est quod *et-et*. Hoppe. Beitr. p. 119. Hofm. p. 676. Cf. Lact. mort. pers. 8. opulentissimae provinciae, vel Africa vel Hispania.

saecularis. vide Teeuwen. p. 27. Spect. 17 (19. 19). doctrinam saecularis litteraturae.

aemuli persecutoresque eius. ap. 31. 2. inimici et persecutores. — *aemulus* apud T. i. q. inimicus. Rönsch. It. et Vulg. p. 338. Waszink. p. 209. March. p. 197 — *eius*, i. e. veritatis.

de suo proprio instrumento. Praepositio *de* cuique fere ablativi generi apud scriptores inferioris latinitatis apponi potest; interdum quoque idem valet quod *ex, ab*; praeterea saepius pro genetivo partitivo usurpatur. Cf. March. p. 187; 238; Bindley. p. 29; Rönsch. It. et Vulg. p. 392 sqq.; Hoppe. Synt. p. 33; 38; Blokhuis. p. 54 sqq.; Th. St. T. IV. p. 101; Grandgent. Introduction to vulgar Latin. §§ 77, 88, 92. — Hoc loco *de* pro *ex* sive cum vi instrumentali. praescr. 30 (O. 2. 28) de operibus suis... revincuntur. — **suo proprio.** De usu vocabuli *proprius* cum pronomine possessivo iuncti vide Hofm. p. 473; Th. St. T. IV. p. 127, cuius exemplis addere velim idol. 6 (36. 4); mart. 1 (O. 1. 3): inter carnis alimenta... quae... singuli fratres de operibus suis propriis in carcerem subministrant. — *instrumento*. cf. Bindley. p. 38; Hoppe. Beitr. p. 51.

iniquitatis in nos. ap. 4.1. odii erga nos publici iniquitatem.

revincantur. 'Im Lateinischen <kann> jedes Verbum des Widerlegens durch den Zusammenhang die Bedeutung „(widerlegend) beweisen," „(gegen jmden) beweisen" erhalten.' Löfstedt. Arnob. p. 74 sq.; Krit. Bem. p. 80; de verbo *revincere* vide imprimis Arnob. p. 75. A. 1; Hoppe. Beitr. p. 105. De significationis deminutione praefixi *re-* copiose tractavit Hoppe. Beitr. p. 104. — Cf. ap. 10. 4. si et ipsa (sc. conscientia vestra, ad quem appellamus) infortias ierit, de suis antiquitatum instrumentis revincetur. Prosper. de vita contempl. 3.31. de suis quoque litteris istorum revincantur ineptiae — Non est quod cum Hoppio (Synt. p. 25) voc. *rei* omittas.

2. **nonnulli.** „Alludit ad eos qui ante se adversus gentes scripserunt.... Quadratum dico, Aristidem, Iustinum philosophum, Anaxagoram, Melitonem, Theophilum Antiochenum, Apollinarium, Tatianum, Irenaeum, Clementem Alexandrinum, Miltiadem." Pamelius. Utrum Minucius Felix libellum suum *Octavium* an Tertullianus Apologeticum illum prius scripserit, viri docti hoc tempore nondum consentiunt (cf. M.F. c. 19 sqq.); postea de hac re verbosius Lact. div. inst. 1. 5 sqq..

litteratura. De huiusmodi substantivis in *-tura* desinentibus vide Hofm. p. 219.

et curiositatis labor et memoriae tenor. T. amat substantiva abstracta vice adiectivi usurpare. cf. Hoppe. Synt. p. 85 sqq. pud. 20 (266. 19). abstinentiae tenore. — *curiositatis*, v. § 1. — Extremorum verborum similem sonitum observes; cf. Hoppe. Synt. p. 162 sqq..

perseveravit. Hoc verbo T. intransitive uti solet. Th. St. T. III. p. 9.

penes nos. *penes* pro *apud*, ut saepius. March. p. 238; Hoppe.

Synt. p. 37; Hofm. p. 502. Thes. L.L. III. 344.61 sqq. s.v. apud.

ad eum modum opuscula. In codice Agobardino litterae post vocabulum *ad* oblitteratae sunt, sed prima littera *d* esse mihi videtur. Fortasse vocabulum $d\bar{m}$ in A fuit, quod spatium accurate impleret. Waltzing complura exempla praepositionis *ad* = *concernant*, à *propos de* collegit in Commentarii sui indice p. 211. Iunctura *ad Deum* de an. c. 37 (363.21) quoque invenitur ubi Waszink p. 255 adnotavit 'ad Deum = in Bezug auf Gott.'

contestificantes. *ál* Thes. L.L. IV. 688.74; Hoppe. Beitr. p. 146. — Causa compositi huius formandi fuit adlitteratio trifaria, cui T. saepius indulget; cf. Hoppe. Synt. p. 115 et ibid. p. 162 et 167 de homoeoteleuto.

in singula rationem *ε*c. Praeter correctionem Priorii-Rigaltii in *singula rationem* lectio cod. A. servanda est. Cf. infra c. 5 § 6... ad originem tamen principalem traditio pertineat.

recognosci. Ut supra § 1 *revincantur* deminutio significationis praefixi *re-*; hoc verbum apud T. usitatissimum est; cf. Th. St. T. II. p. 21.

nihil... aut novum aut portentosum. De vitando gen. partitivo vide Löfstedt. Synt. I. c. 8 p. 110-115 (cf. infra c. 4 § 1 nihil mali ac boni). c. Chr. 9 (O. 2.444). Sed nihil novum nihilque peregrinum deprehendo. Orig. c. Cels. 1.4. *ἴδωμεν καὶ ὡς τὸν ἐθνικὸν τόπον οἶεται διαβαλεῖν τῷ κοινῷ εἶναι καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους φιλοσόφους ὡς οὐ σεμνόν τι καὶ καινὸν μάθημα.*

ad suffragium nobis patrocinentur, i.e. nobis patrocinentur, ut suffragium (i.e. auxilium, cf. Georges s.v.) ferant. — De brachylogia v. Hoppe. Synt. p. 140 sq.. Cf. ap. 18.5. ad famam patrocinebatur; v. Waltz. Comm. ad loc. — *patroci-*

nari et subst. *patrocinium* apud T. usitatissima sunt: idol. 9 (38.20); scorp. 4, (152.18); pud. 10 (240.15); iei. 10 (288.3); 13 ex.; an. 2 (301.25); pat. 9 in.; paen. 5 in.; exh. cast. 3; 4; 5 (O. 1. 718 sqq.); Marc. 4. 1 (423.6); 5 (431.5); al. subst.: bap. 9 in.; spect. 10 (12.25); res. 26 in.; cor. 2 (ter); 3; 4 (bis); 6; paen. 5 ex.; monog. 5 in.; cf. Oehl. Index; Bindley. p. 51; Blokhuis. p. 150.

aut erroris.... admisimus. de isocolo vide praef. §. 6.; Hoppe. Synt. p. 159 sqq.; Norden. A.K.⁴ II. p. 612. — *erroris-aequitatis*. cf. supra *erroris-iniquitatis* (quamquam ibi 'iniquitas' alium sensum habet, illa verba sine dubio non fortuito iuxta posita sunt). Eadem metaphora saepius occurrit: Ammian. 30. 5. 5. errantem non reducebat ad aequitatis tramitem; 20. 10. 2. ab aequitatis recto tramite deviasse; 18. 1. 1. ab aequitate deviare; 29. 1. 27. devius ab aequitate dilapsus; Hieron. ep. 148. 15. aequitatis viam tenes; Prov. 4. 11 (Vulg.) ducam te per semitas aequitatis.

3. **sed suis quidem &c.** Omnes editores (Gel. Pam. Rig. March. RW.) Gangneium sequuntur qui in margine lectionem cod. A. annotavit. Quam Oehler unus (I. p. 400 et A. f.) servans recte interpretatur '*inclinavit, imminuit*' ad Quinct. inst. 10. 1 revocans: Quin etiam Phalereum (Phalerea) illum Demetrium, quamquam is primus *inclinasse* eloquentiam dicitur, multum ingenii habuisse et facundiae fateor. Cf. Cic. Brutus. 9. 38. Hic (sc. Demetrius) primus inflexit orationem. G. Krüger. M. F. Quinctiliani Inst. or. libri X. Leipzig. 1861 explicat: *inclinasse*, geschwächt oder zum Sinken gebracht haben. Praeterea verbum *inclinare* significans *in deterius vertere* apud Livium inusitatum non est. 32. 30. 9. (Insubres) neutrum iis (sc. Cenomanis) cornu committere ausi, ne, si dolo cessis-

sent, rem totam inclinarent. 33.15.11 et ipsi (sc. Macedones) re inclinata primo rettulere pedem, deinde impulsus terga vertunt.

alias. alioqui, aliter. Thes. L.L. I. 1549. 59 sqq.; ita quoque infra c. 4 § 4; ap. 27. 5; 28. 1; 40. 6; idol. 1 (31. 10); scorp. 1 (145. 3); fug. 2 (O. 1. 464); c. Chr. 7 (O. 2. 439). cf. Hoppe. Synt. p. 110.

atque lectissimis. glossa esse videtur, quod in hoc sensu *,qui ab omnibus fere legitur'* superlativus non invenitur, sed dubito, cum et T. formae superlativi maxime indulgeat et alter superl. iuxta positus sit.

humana de incredulitate duritia. Graeco more T. substantivum cum sua praepositione attributive ponere amat; cf. Waltzing ad ap. 4. 4. inquam ex arce dominationem. — *de* vim causalem habet; neerlandice, ten gevolge van, voortspruitend uit, cf. § 1. — *incredulitas*, v. Koffmane. p. 53.

impingunt, i. q. incidunt, incurrunt. Multa in optima latinitate verba transitiva apud T. interdum intransitiva sunt, cuius usus complura exempla dat Hoppe. Synt. p. 63 sq.; de verbo *impingere* v. Bindley. p. 34; Waltzing. Ap. 3. 1; Hoppe. Synt. p. 133; plenius Löfstedt. Z. Spr. T. p. 19-23; e.g. pud 13 (245.22). — Subiectum *,magistri'* est sive ex praecedente vocabulo humana (i.e. hominum) secundum constructionem ad sententiam *,homines'*. Sed et de an. 2 in. T. philosophos nonnunquam in argumenta Chr. def. incidere dicit: Plane non negabimus aliquando philosophos iuxta nostra sensisse, testimonium est veritatis eventus ipsius. Nonnunquam et in procella confusis vestigiis caeli et freti aliqui portus offenditur prospero errore, nonnunquam et in tenebris aditus quidam et exitus deprehenduntur caeca felicitate.

tunc vani poetae, sc. sunt. cf. nat. 2.7 (107.8). quotiens misera vel turpia vel atrocia deorum exprobramus, allegatione poeticae licentiae ut fabulosa defenditis, quotiens ultro siletur de eiusmodi poetica, non modo non horretis, sed insuper honoratis; ap. 14. 4. Exinde quis non poeta ex auctoritate principis sui (sc. Homeri) dedecorator invenitur deorum? nat. 1. 10 (79. 11). — Rursus poetae Deum unum norunt. Min. Fel. 19. 1.

humanis passionibus et fabulis designant. Poetae deos passionibus humanis afflictos depingunt secundum fabulas antiquissimas. cf. nat. 1. 10 (79.3). ille (sc. Homerus), opinor, est qui divinam maiestatem humana condicione tractavit, casibus et passionibus humanis deos imbuens, qui de illis favore diversis gladiatoria quodammodo paria composuit e.q.s.. — *passio* hoc loco significat et *corporis incommodum* et *animi perturbatio*, ut apud Apuleium, de deo Socr. 13 (p. 21. 4 ed. Thomas). sunt enim (sc. daemones) inter nos ac deos ut loco religionis ita ingenio mentis intersiti, habentes communem cum superis immortalitatem, cum inferis passionem. nam proinde ut nos pati possunt omnia animorum placamenta vel incitamenta, ut et ira incitentur et misericordia flectantur et donis invitentur et precibus leniantur et contumeliis exasperentur et honoribus mulceantur aliisque omnibus ad similem nobis modum varient, cf. Aug. civ. dei. 8. 17.

Et loco supra citato nat. 1. 10 T. primum de corporis malis, deinde de libidine deorum loquitur. — *designant.* v. Thes. L.L. V. 716. 13. cf. ap. 15.2 (nat. 1. 10 p. 79. 29). sed et histrionum litterae omnem foeditatem eorum (sc. deorum) designant.

tunc philosophi duri &c.. anaphora cum chiasmo substantivi et adiectivi. v. Hoppe. Synt. p. 146 sq. — *duri.* de metaphora

cf. Hoppe. Synt. p. 179; Oehl. Index; res. 37 (79.2). durum et intolerabilem existimaverunt sermonem eius. Graece *σκληρός*. — ap. 14. 7. Taceo de philosophis, Socrate contentus, qui in contumelia deorum quercum et hircum et canem deierabat. Sed propterea damnatus est Socrates, quia deos destruebat. Plane olim, id est semper, veritas odio est; nat. 1. 10 (79. 15); ap. 47. 2. Inde (sc. quod quae de nostris habent philosophi), opinor, et a quibusdam philosophia quoque deiecta est, a Thebaeis dico, et a Spartiatis et Argivis; nat. 1. 4 (64. 29); Iust. ap. 2.10 *Καὶ οἱ προγεγενημένοι τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὸ ἀνθρώπινον λόγῳ πειραθέντες τὰ πράγματα θεωρεῖσθαι καὶ ἐλέγξει, ὡς ἄσεβεῖς καὶ περιεργοὶ εἰς δικαστήρια ἤχθησαν*. Lact. div. inst. 1. 6. Nam fortasse ii, contra quos agimus, nec poetis putent esse credendum tamquam vana fingentibus; nec philosophis, quod errare potuerint, quia et ipsi homines fuerint.

veritatis fores pulsant. De usu metaphorico verbi *pulsare* v. Hoppe. Synt. p. 137. cf. res. 1(26. 3). pulsata saltem, licet non adita veritate; bapt. 20 (218). pulsastis et apertum est vobis; Matth. 7. 7. pulsate et aperietur vobis.

hactenus, i. q. *non amplius*. Rönsch. It. et Vulg. p. 340 sq.; Hoppe. Synt. p. 111 et adn. 1; Beitr. p. 127. A. 2; Bindley. p. 47 — Observes velim verborum constructionem artificosissimam: habebitur-pronuntiaverit, affectaverit-denotetur; sapiens et prudens-quid prudentiae aut sapientiae; adlitteratio: prope Christianum pronuntiaverit; cum simili sonitu extremorum verborum: seu caerimonias despuens seu saeculum revincens. — de futuro *habebitur* v. Hofm. p. 555.

prope Christianum. De figura *ὄφ' ἔν* vide Hoppe. Diss. p. 20 sq.; Synt. p. 107; Th. St. T. II. p. 63; 80 sq.; cf. infra c. 2 § 6. non Christianae; ap. 2. 17. iterum Christianus.

pronuntiaverit. „proclamer comme un maxime, une règle morale.”

Waltzing. Comm. p. 181. (ap. 45. 6).

si... affectaverit, scilicet, si secundum philosophiam suam vixerit; alioqui maximo in honore erat: ap. 46. 6 sq.; nat. 1. 4 (63. 29).
— de verbi *affectare* significatione vide Waltzing. Comm. p. 184 ad ap. 46. 6; eundem sensum habet ap. 46. 13 tyrannidem affectare; et infra c. 4 § 10 unde animae affectare alqd quod velit p. m..

caerimonias, v. Thes. L. L. III. 101. 70; ap. 42. 4.

despuens. Hoc verbum transitive et metaphoricè cum optima tum inferiore latinitate usurpatur. Plaut. Asin. 39. teque opsecro, hercle, ut quae locutus despuas; Catull. 50. 18 sq. precesque nostras Oramus, cave despuas, ocelle; Arnob. nat. 3. 15. despuitis nos ut rudes; Min. Fel. 8. 4. deos despuunt; Tert. spect. 13(15. 13); idol. 11(42. 22); c. Chr. 4 (O. 2. 431); cf. Hoppe. Diss. p. 32; Synt. p. 184.

revincens v. supra § 1; ibid. s.v. saecularis.

denotetur. terminus technicus Ictorum: turpitudinis nota infligere vel criminari. Hoppe. Diss. p. 81; Blokhuis. p. 135; Rönsch. It. et Vulg. p. 357.

4. **perversae felicitatis.** Haec philosophia enim comprobatur laedè afficitur, cum veritati contraria est, irridetur autem et poena affligitur, si quantumcumque veritati congruit.

cum in falso eis creditur quam in vero. Ita recte von Hartel. Patr. Stud. III. p. 66, secundum lectionem codicis A. praeter parvam correctionem *eis* pro *eius*; reliqui editores omnes Gangeium secuti sunt; Hoppe. Beitr. p. 48 quaestionem solvi non posse iudicat. Interpolatio editionis B autem in hoc errore vertitur, quod non attenditur frequentissima ellipsis vocabuli *magis*, cui cum Ecclesiastici tum maxime Tertullianus indulget;

vide Hofm. p. 730 sq. (apud Eccl. praesertim Graeco more); Blokhuis. p. 123 sq.; Hoppe. Diss. p. 51; Synt. p. 77; Beitr. p. 47 sq.; Rönsch. It. et Vulg. p. 442 sq.; March. p. 236; v. Hartel. Patr. Stud. I. p. 24. Cf. bapt. 20 (218.5). [populus] ventris et gulae meminerat quam dei. — Item Gangneius vocabulum *magis* contra codicum auctoritatem inserit: Iud. 12(O.2.733). nec poteris eum David filium dicere quam Christum. — *Cum* causale apud T. saepissime cum indicativo construitur; cf. Blokhuis. p. 19 sq.; Hoppe. Synt. p. 80; Beitr. p. 81. — *credere alci*, ajouter foi aux paroles de qqn.. Waltzing. Comm. p. 116 (ap. 23.18).

in falso.... in vero. Adiectiva neutrius generis T. amat pro substantivis usurpare etiam in casibus obliquis, praecipue in ablativo cum *in* praepositione; vide multa exempla e T. collecta in Thes. L.L. VI. 197 sq. s.v. falsus. Cf. Hoppe. Synt. p. 98; 100 sqq.; Th. St. T. IV. p. 101. Eadem sententia invenitur in ap. 47.4. Nam et si qua simplicitas erat veritatis, eo magis scrupulositas humana fidem aspernata mutabat, per quod in incertum miscuerunt etiam quod invenerant certum; scorp. 11 (171.23). sec haec erat perversitas fidei probata non credere, non probata praesumere.

viderint si qui &c. Hac verbi forma particulae concessivae pari ponenda (cf. v. Hartel. Patr. Stud. I. p. 15) T. tum maxime utitur, cum de aliqua re nihil amplius dicere vult. (Esser. B.K.V. Tertullian. II. p. 488. A. 3.). Blokhuis. p. 126 sq.; v. exempla apud Bindley. p. 41; Waltzing. ap. 16.6; Oehl. cor. 13 (1.450. A. f), Kühn.-Stegm. II. 1.37.3. Mayor-Souter. p. 252. Cum in hac locutione T. subiectum post verbum ponere soleat, hoc quoque loco veri simile est propositionem *si* particula instructam esse subiectum; sed fortasse, sicut in priore

enuntiatio, *homines* sive, *pagani* subiectum est putandum, ut particula *si* pro *num* (Hoppe. Synt. p. 73) interrogationem indirectam in indicativo positam (ib. p. 72; Löfstedt. Z. Spr. T. p. 57. A. 1) inducat; e.g. ap. 25. 4. Viderit Cybele, si urbem Romanam ut memoriam Troiani generis adamavit. Cf. Mayor-Souter. p. 332.

immo, antea dicta corrigit. ap. 10. 1; v. infra c. 4 § 6; cf. March. p. 174.

relatum sit... ne exprobrare possit. Particula *ne* pro 'ut consecutivum' cum negatione; cf. Hoppe. Synt. p. 82. Quam ob causam v. Hartel. Patr. Stud. III. p. 66 sq. '*relatum sic*' legendum putat, quod cum durum tum supervacaneum: praescr. 30 (O. 2. 28). Adhuc in saeculo supersunt qui meminerint eorum (sc. Apellis et Philumenes), etiam proprii discentes et successores eorum, ne posteriores (sc. esse) negare possint. (Bingley ad loc. nihil de hoc usu adnotavit); ap. 8 ex. Sequitur enim, ne ultra velis id te esse quod, si prius scisses, non fuisses. Cf. March. p. 201; Hofm. p. 726.; et Tac. ann. 2. 29. ita moderans, ne lenire neve asperare crimina videretur. (Ubi et Draeger de hoc usu *ne* pro *ut non* tacet).

agnoscat. verbum de sermone philosophorum depromptum; cf. H. Wagenvoort ad Sen. ep. 5. 5 (Seneca, Brieven aan Lucilius,² Utrecht. 1930). Idemque apud T. proprium usitatissimumque, cum de dei cognitione loquitur; Hoppe. Beitr. p. 88; Thes. L.L. I. 1360. 81 sqq..

nam et. De hac iunctura verbose disseruerunt Thörnell. St. T. II. p. 87 sqq. et Hoppe. Tertulliana. p. 55. (Festschrift-Bielefeld. 1908).

sciunt, i. q. *norunt*. Rönsch. It. et Vulg. p. 380; Blokhuis. p. 164.

tanto abest. De ellipsi vocabuli *magis* iam supra adnotavi. Hanc

locutionem pro melioris aetatis formula *tantum abest ut* T. valde amat et quidem ille solus utitur. Thes. L.L. I. 213.42. Cf. Hoppe. Beitr. p. 48 sq.; Oehler ad loc. (1.401 A. m.). In hoc quoque proprio sermonis Tertulliani editores ellipsin saepius non intellexerunt, ut verba interpolarent.

nisi iam Christianus, sc. ὅν. Hoppe. Synt. p. 142 sq.; Th. St. T. I. p. 51 sq.; IV. p. 51 sq..

5. **advoco**, i. q. *testem citare*. Thes. L.L. I. 894 sq., idol. 23 (56.14). hic naturam et conscientiam advoco.

novum... immo... notius. vide supra § 4. — *litteratura*, posteriore latinitate vim collectivam habet. — *agitatius*. Cum significatione *alacrius, animatius* hoc comparativo quoque utitur Quint. inst. 11.3.178; ib. 184; Sen. ep. 108.22. March adnotavit p. 182: here, perhaps, „more discussed”.

id est, explicat vel potius subtiliter definit sensum vocabuli praecedentis; v. infra c. 4 § 7; cf. March. p. 182; Th. St. T. I. p. 80.

totum quod, idem valet quod *quicquid*; cf. ap. 46.9. totum quod in Deum quaeritur; 49.4 non totum quod in nos potestis; Marc. 1.10 (303.22) totum hoc quod sumus.

consiste in medio. locutio ex sermone Ictorum est; cf. Georges. s.v. consistere I. 1. a. δ et s.v. medius. I. A. c. γ

seu divina etc.. Quamquam anima iam in mysteriis Eleusiniis immortalis ducebatur (hymn. in Dem. 480 sqq.), tamen Pindarus primus animam industriam et, ut Tertulliani verbo utar, passionalem permanere dicit (Ol. 2.68; Thren. 4. frg. 110). Et Thales (Suidas. s.v. Θαλής; Diog. 1.24; Plac. 4. 2. 1) animae aeternitatem defendit. Item Pythagorici. Cf. Arist. de an. 1. 4; Diog. 8. 25 sqq.. ἀνθρώποις εἶναι πρὸς θεοὺς συγγένειαν κατὰ τὸ μετέχειν ἄνθρωπον θερμοῦ, διὸ καὶ προνοεῖσθαι τὸν θεὸν ἡμῶν . . . εἶναι δὲ τὴν ψυχὴν ἀπόσπασμα αἰθέρος καὶ τοῦ θερμοῦ

καὶ τοῦ ψυχροῦ . . . ἀθάνατόν τ' εἶναι αὐτήν, ἐπειδήπερ καὶ τὸ ἀφ' οὗ ἀπέσπασται ἀθάνατόν ἐστι. Cic. Cato. 21. 78. Audiebam Pythagoram Pythagoreosque . . . nunquam dubitasse quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. — Philolaus ap. Porph. V.P. 19. ἀθάνατον εἶναι φησι τὴν ψυχὴν. — Alcmaeon ap. Arist. de an. 1. 12. 405a. — Epicharmus. frg. 23 ap. Clem. Strom. 4. 541 C.; Diels frg. B. 11; Cic. 1. 8. 15. — Heraclitus frg. 67 ap. Hippol. Refut. 9. 10; Sext. Pyrrh. 3. 230; frg. 122 ap. Clem. Strom. 4. 532 B. — Empedocles. vs. 449 sq. (ed. Stein). — Socrates in dubio est: Apol. 29a. οἶδε μὲν γὰρ οὐδεὶς τὸν θάνατον οὐδ' εἰ ἠγχιάνει τῷ ἀνθρώπῳ πάντων μέγιστον ὄν τῶν ἀγαθῶν, δεδίασι δ' ὡς εἶ εἰδότες, ὅτι μέγιστον τῶν κακῶν ἐστὶ. — Plato. Phaedr. p. 245. c. ψυχὴ πᾶσα ἀθάνατος. Phaed. p. 80. b. τῷ μὲν θείῳ καὶ ἀθανάτῳ καὶ νοητῷ καὶ μονοειδεῖ καὶ ἀδιαλύτῳ καὶ ἀεὶ ὡσαύτως καὶ κατὰ ταῦτα ἔχοντι αὐτῷ ὁμοιώτατον εἶναι ψυχὴν — Spreusippus ap. Olympiod. in Phaed. 98 — Aristoteles. gen. an. 2. 3. p. 737. a. λείπεται δὲ τὸν νοῦν . . . θεῖον εἶναι μόνον. metaph. 12. 3. p. 1070. a. Cum Plut. Plac. 5. 1. 4 p. 904. f. Aristotelem animam mortalem putare affirmat, id ita intellegendum est eum de νοῦς παθητικὸς tractare. Cf. Zeller. Grundriss d. Gesch. d. Griech. Philos. 12 p. 223. — Stoici animam permanere contendunt, saltem usque ad conflagrationem mundi. Cf. St. V. Fr. II. 809—822. ed. v. Arnim; Cleanthes. hymn. 4; Epict. Diss. 1. 46. 6; Sen. ep. 41. 2; Marc. Aurel. 2. 4; 5. 27 de animae divino origine; de aeternitate Sen. ep. 102. 22 sqq.; 120. 14 sq.; cons. ad Marc. 24. 5; 26. 7 et in primis ep. 36. 10: mors . . . intermittit vitam, non eripit: veniet iterum qui nos in lucem reponat dies, quem multi recusarent, nisi oblitos reduceret; Poseidonius ap. Cic. divin. 1. 30. 64. — Cicero. Tusc. 1. 22 sqq.. — Manifestum

Neopythagoreos quoque huic doctrinae adhaerere; cf. Zeller. *Gesch. d. Gr. Philos.*³ 3.2. p. 137; p. 155. *Carm. aureum.* 70 sq. ἦν δ' ὑπολείψας σῶμα εἰς αἰθέρ' ἐλεύθερον ἔλθῃς, Ἔσσεαι ἀθάνατος θεὸς ἄμβροτος οὐκέτι θνητός. — Plutarchus. *de seranum.* vind. 18. p. 560; n. p. suav. vivi. 27-30. — Celsus ap. Orig. c. Cels. 8.49 — Numenius ap. Stob. *Ecl.* 1.1066. — Harporation ap. *Aen. Gaz. Theophr.* p. 16 ed. Barth. — Cf. Rohde. *Psyche* 7-8. II. p. 143 sqq.; p. 263 sqq..

eo magis non mentieris. Secundum Reifferscheidium ultimi verbi etiam tunc in codice A legi poterant litterae *me..... s.* Oehler in app. crit. Baluzium in cod. A eandem lectionem quam in B invenisse adnotavit. In charta photographica codicis A iam nulla huius vocabuli littera distingui potest. Cum litterae *ri* perfacile littera *n* poterant permutari, eo magis quod hoc membrum periodum interrumpit, Ciacconii coniecturam recipendam puto respiciens quoque verba congruentia *eo magis mentiri non debebis.* — Ad litterationem reiteratam observes velim et anaphoram octuplicatam.

quoniam quidem mortalis, sc. οἶσα. Cf. Hoppe. *Synt.* p. 142 sq.; v. Hartel. *Patr. Stud.* III. p. 70; Th. St. T. II. p. 17; IV. p. 51 sq.; p. 55 sq. — Participem autem esse divinitatis immortalitatem non amplectitur: Plut. *Plac.* 5.1.4. p. 904. f. Ἀριστοτέλης καὶ Δικαίνοχος... ἀθάνατον μὲν εἶναι οὐ νομίζοντες τὴν ψυχὴν, θεοῦ δὲ τιμὸς μετέχειν αὐτήν. (cf. autem de Aristotelis sententia notam superiorem). Cf. Lucr. 2. 991 sqq. et Munro ad loc..

ut Epicuro soli videtur. Diog. 10. 64 sq.; Lucr. 3. 417-827; Plut. n. p. suav. vivi. 27. 1. 3; 30. 5; Sext. math. 9. 72. — Sed non Epicuro soli: Democritus *Plac.* 4. 7. 3. φθαρτὴν (sc. τὴν ψυχὴν εἶναι) τῷ σώματι συνδιαφθειρομένην. Stob. *Floril.* 120. 20. —

Anaxagoras. Plac. 5. 25. 3. Ἀναξαγόρας δὲ (φησι) . . . εἶναι δὲ καὶ ψυχῆς θάνατον τὸν διαχωρισμόν. (aliter docet Zeller.⁵ 1. 2. p. 1013 sq.). — Et Cyrenaeici nihil non interitum capere affirmabant. Plut. comm. not. 314. p. 1075. a. — Dicaearchus. Cic. Tusc. 1. 31. 77. acerrume.... Dicaearchus contra hanc immortalitatem disseruit; ib. 22. 51; Plac. 5. 1. 4 (v. notam proximam). — Strato ap. Olympiod. in Phaed. 150 sq.; 191. — Contra Stoicam doctrinam communem Panaetius aeternitatem animae pernegavit: Cic. Tusc. 1. 32. 79. (P.) huius (sc. Platonis) hanc unam sententiam de immortalitate animorum non probat. — Item Cornutus ap. Stob. Ecl. 1. 922. — Boethus Peripat. ap. Simpl. de an. 69; Eus. pr. ev. 9. 28. 4. — Et Soranus secundum Tert. an. 6 (306. 30). Incredibile est T. ‚Epicuro soli‘ ad verbum dixisse — alio loco, e. c. de anima, opiniones reddit philosophorum, quorum ad summum nomina nobis nota sunt, licet interdum fallatur — sed principe illo propugnatore animae mortalitatis doctrinae solo adversus ‚plures philosophos‘ commemorando indicare mihi velle videtur utramque thesin suae argumentationi nullius momenti esse, indiligentia quidem de industria, cum fortasse simul id sequeretur, ut veritatem prioris ut receptissimae suggereret.

seu de caelo etc.. homoeoteleuton; v. praef. § 6; cf. Hoppe. Synt. p. 164; Th. St. T. IV. p. 59. — *anima de caelo excepta*, ut apud Eurip. Chrysipp. frg. 6; Suppl. 533 sqq.; Hel. 1012 sqq.; cf. Aristoph. Pax. 832; apud Platonem in Timaeo. p. 41. d. sqq.. (duobus autem locis, Protag. p. 321. c. et resp. p. 414. d. sq., fabula narratur homines ex terra esse ortos); idem docet Epicurus ap. Lucr. 2. 991; 999-1001. — *de terra concepta*: ita Parmenides. Diels. Doxogr. 482. 19. Antitheseos causa T.

caelum et terram ad animae originem alterum alteri opponit; qua in re cetera elementa praetermittit.

seu numeris seu atomis concinnaris. Illud docent Pythagorae adsentatores; v. Arist. metaph. 1. 5. p. 985. b.; de an. 1. 4 in.. — Xenocrates. v. Plut. an. pr. 1. 5. p. 1012; Procl. in Tim. 190. d.; Cic. Tusc. 1. 10. 20; Macrob. Somn. 1. 14. — Plato. Tim. p. 35 sqq.. — Neopythagorei. cf. Plac. 4. 2. 2; Numen. nat. hom. 44; Sext. math. 4. 6 sq.. — Plutarchus. De Ei. 13. p. 390; def. orac. 35. p. 429. — Numenius ap. Procl. in Tim. p. 187. a; p. 226. b. — Animam ex atomis compositam Democriti doctrina est; cf. Arist. de an. 1. 2. p. 403. b: *ὄθεν Δημόκριτος μὲν πῦρ τι καὶ θερμόν φησι (sc. τὴν ψυχὴν) εἶναι. ἀπείρων γὰρ ὄντων σχημάτων καὶ ἀτόμων τὰ σφαιροειδῆ πῦρ καὶ ψυχὴν λέγει . . . , ὁμοίως δὲ καὶ Δεύκιππος. ibid. p. 405. a; Cic. Tusc. 1. 11. 22; 18. 42; Diog. 9. 44; Plac. 4. 3. 4. πυρῶδες σύγκριμα ἐκ τῶν λόγῳ θεωρητῶν, σφαιρικὰς μὲν ἐχόντων ιδέας, πυρίνην δὲ τὴν δύναμιν. Ita et Epicurus ap. Lucr. 3. 177 sqq.; Diog. 10. 63; 66: ἐξ ἀτόμων αὐτὴν (sc. τὴν ψυχὴν) συγκεῖσθαι λειοτάτων καὶ στρογγυλοτάτων πολλῶ τινι διαφεροσῶν τῶν τοῦ πυρός. Eademque sententia est Heraclidis Pontici et Asclepiadis apud Chalcid. in Tim. p. 213 conservata: aut enim moles quaedam sunt leves et globosae eademque admodum delicatae, ex quibus anima substitit, quod totum spiritus, ut Asclepiades putat; ap. Cael. Aurel. de morb. acut. 1. 14. — Cf. Tert. de an. 32 (353. 16).*

seu cum corpore incipis etc.. Ita est legendum cum codice A. Interpolationes Gangnei et Iunii hoc membrum priori et subsequenti exaequare student. Cf. autem praef. §. 6. — Animam una cum corpore initium vitae humanae facere dicit Plato legg. 6. 18. p. 775. c. sq.. In nuptiis sponsa et sponsus parcissimi vini

esse debent propter τὸ γεννώμενον ὅπως ὃ τι μάλιστα ἐξ ἐμφρόνων αἰεὶ γίγνηται. σχεδὸν γὰρ ἄδηλον ὅποια νύξ ἢ φῶς αὐτὸ γενήσεται μετὰ θεοῦ. καὶ πρὸς τούτοις (insuper, i.e. praeter animam formatio corporis est respicienda) δεῖ μὴ τῶν σωμάτων διακεχυμένων ὑπὸ μέθης γίγνεσθαι τὴν παιδουργίαν, ἀλλ' ἐδ-παγές ἀπλανές ἡσυχαιὸν τε ἐν μοίρῃ ξυνίστασθαι τὸ φνόμενον. ὃ δὲ διαγνωμένος αὐτός τε φέρεται πάντῃ καὶ φέρει λυτῶν κατὰ τε σῶμα καὶ ψυχὴν. . . . εἰς γὰρ τὰς τῶν γεννωμένων ψυχὰς καὶ σώματα ἀναγκαῖον ἐξομοργνύμενον ἐκτυποῦσθαι καὶ τίκειν πάντῃ φαυλότερα. Notabile est quod ex adverso T. dicit, de an. 25 (340. 24 sqq.): Hoc (respiciens vss. 15-24: non in utero concipi animam) Stoici cum Aenesidemo et ipse interdum Plato, cum dicit perinde animam extraneam alias et extorrem uteri prima adspiratione nascentis infantis adduci sicut exspiratione novissima educi. Ubi Waszink p. 239 recte adnotat tale quidquam in Platonis operibus inveniri non posse (loc. cit., legg. 6. 18, contraria docens eum fugit; de casu animae in corpus cf. Rohde. Psyche 7-8. II. p. 270.). — De Stoa et Aenesidemo vide Waszink. p. 238 sq.. — Epicurus ap. Lucr. 1. 112 sq.: ignoratur enim quae sit natura animai, Nata sit an contra nascentibus insinuetur. Hoc, i.e. animam nasc. insinuari, fieri posse redarguitur in libro tertio, 670-712, adversus Arist. gen. an. 2. 3. p. 736. b. λείπεται τὸν νοῦν μόνον θύραθεν ἐπεισιέναι καὶ θεῖον εἶναι μόνον (Cf. quod Ar. de an. 1. 5. p. 410. b. de doctrina Orpheica dicit: τὴν ψυχὴν ἐκ τοῦ ὄλου εἰσιέναι ἀναπνεόντων), et contra Ennium. ann. 10 sqq.: ova parere solet genus pennis condecoratum, Non animam; et post inde venit divinitus pullis Ipsa anima. — Plut. i Plac. 5.15. 3-5 Empedoclem, Diogenem, Herophilum fetum post ortum demum animatum existimavisse tradunt.

post corpus. Breviloquentia pro: postquam corpus natum est. Cf. Blokhuis. p. 45 sqq.; Hoppe. Synt. p. 141. ap. 11. 6. nihil continendo et sustinendo homini prospectum post hominem potuit inferri.

animal rationale etc.. Cf. c. Chr. 12 (O. 2. 448), v. praef. § 4; an. 17 (325. 20). per hos sensus solus omnium homo animal rationale dinoscitur, intelligentiae et scientiae capax. Cic. legg. 1. 22. animal... plenum rationis et consilii quem vocamus hominem. Sen. ep. 41. 8. animal rationale est homo. Ps. Plat. definit. p. 415. a. ἄνθρωπος ζῷον . . . ὃ μόνον τῶν ὄντων ἐπιστήμης τῆς κατὰ λόγους δεκτικόν ἐστιν. Epict. Diss. 2. 9. 2. τί ἐστὶν ἄνθρωπος; ζῷον, φησὶ, λογικὸν θνητόν. ib. 3. 1. 25. Herm. Trism. ap. Stob. Ecl. 1. 49. 3. καλεῖται δὲ ζῷον μὲν διὰ τὴν ζωὴν, λογικὸν δὲ διὰ τὸ νοερόν, θνητόν δὲ διὰ τὸ σῶμα. Orig. c. Cels. 4. 74. τῶν ἀπὸ τῆς Στοᾶς φιλοσόφων οὐ κακῶς πραττόντων τὸν ἄνθρωπον καὶ ἀπαξιακῶς τὴν λογικὴν φύσιν πάντων τῶν ἀλόγων. Athenag. res. 15. p. 248. ὁ καὶ νοῦν καὶ λόγον δεξάμενός ἐστιν ἄνθρωπος. Tatianus or. ad Gr. 15. p. 68. haec verba ut a Stoicis profecta repugnat: ἔστι γὰρ ἄνθρωπος οὐχ, ὥσπερ οἱ κορακόφωνοι δογματίζουσι, ζῷον λογικὸν νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτικόν. . . . μόνος δὲ ὁ ἄνθρωπος εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις τοῦ θεοῦ. — *sensus et scientiae capacissimum*. Ex analogia participiorum praes. argentea aetas adiectiva quoque in -ax desinentia cum genetivo struit; cf. Hofm. p. 406; an. 32. (354. 15).

Extremum illud est, ut Tertulliani definitionem de anima addam: an. 22. (335. 21-25). Definimus animam dei flatu natam, immortalem, corporalem (sc. corpus propriae qualitatis et sui generis. an. 9. in..), effigiatam, substantia simplicem, de suo sapientem, varie procedentem, liberam arbitrii, accidentiis obnoxiam, per ingenia mutabilem, rationalem, dominatricem,

divinatricem, ex una redundantem. —cf. Waszink. p. 234, et de tempore quo anima in corpus inducitur, an. 27 (344.29): — simul ambas et concipi et confici, perfici dicimus, sicut et promi, nec ullum intervenire momentum quo locus ordinetur. an. 36 (362.11). anima in utero seminata pariter cum carne. cf. res. 45 (92.3).

De toto hoc loco cf. an. 3 (303.3-9); ap. 47. 5-8; Arnob. nat. 2. 56 sq..

6. **academiis et porticibus Atticis pasta.** Varia lectio *parta* editionis B. reicienda est, quod metaphora *pasta* apud T. saepius occurrit; e.g. scorp. 12 (173.26). patientiam pascunt; cf. Hoppe. Synt. p. 181. Praeterea multo aptius convenit ad verbum *ructas* pariter tropice dictum. — Accusativus *partam* sive *pastam* (v. app. crit.) per se iam repudiandus clausulam insuper et homoeoptoton delet, quia *pastam* cum *sapientiam* coniungendo totum tricoli membrum tollit. — *acad. et port. Atticis.* abl. instrum.; Academia et Stoa similiter iuxta posita sunt an. 6 (307.5-9); Hermog. 1 (127.5); praescr. 7 (O. 2.10).

sapientiam ructas. T. hoc uno loco verbo simplici *ructare* metaphorice utitur; cf. Hoppe. Synt. p. 186 et A. 5. De eiusmodi verbis sermonis plebei apud Eccl. usitatis v. Koffmane. p. 98. Löfstedt. Krit. Bem. p. 46 sqq., 112 sq., Z. Spr. T. p. 78-80, et Hoppe. Beitr. p. 106 sq. fusius de Tertulliani usu verbi simplicis pro composito disseruerunt; cf. quoque Hofm. p. 548 § 141. d; 793. Sed Löfstedtio, cum l.c. (Krit. Bem. p. 113) Ursini lectionem *eructas* propter deteriorem clausulam reiciendam putat, quamquam saepius verae lectionis indicium et notam esse recte animadvertit, hoc loco non adsentior, quia verba per synaloephen legi possent.

idioticam, T. primus et hoc solo loco utitur; Hoppe. Beitr. p. 142.

Vocabulum *idiotes* crebrius usurpat, mart. 1 (O. 1.4). verum tamen et gladiatores perfectissimos non tantum magistri et praepositi sui, sed etiam idiotae et supervacui quique adhortatur de longinquo. Prax. 3 (230.8). simplices enim quique, ne dixerim imprudentes et idiotae. ib. 9 (239.16); pud. 16 (255.28). Cf. Sen. controv. 7 praef.. idiotismus id est plebeius et ex trivio arreptus loquendi modus. Gell. N.A. 1.22. id dicitur non in compitis tantum neque in plebe vulgari, sed in foro et in comitio apud tribunalia. — In eadem cogitatione versatur ap. 46.9: Deum quilibet opifex et invenit et ostendit et exinde totum quod in Deum quaeritur, re quoque assignat. Cf. Iustin. ap. 2.10.8. *Χριστῶ δὲ . . . οὐ φιλόσοφοι οὐδὲ φιλόλογοι μόνον ἐπέσθησαν, ἀλλὰ καὶ χειροτέχναι καὶ παντελῶς ἰδιῶται.*

de compito, de trivio. In compitis et triviis histriones circumforanei et institores et athletae spectacula offerebant (cf. Verg. Georg. 2.382 sq.; Hor. ep. 1.1.49), mercatores rem gerebant et negotiabantur (Hor. Sat. 2.3.25 sq.; Cic. leg. agr. 1.7), denique ibi versabatur vulgus indoctum. Cf. Ammian. 14.1.9. per tabernas palabatur et compita; 28.4.29. per fora et compita et plateas et conventicula circulos multos collectos; Hieron. ep. 50.1.2. nescio quem de trivio, de compitis, de plateis circumforanum monarchum rumigerulum; Luc. 14.23 It.. exite in vias et compitos.

de textrino totam. Adiectivum *totam* in vocabulis *illam ipsam* ad augendum et cumulandum valere facile posse consentit v. Hartel (p. 67). sed antithesin enuntiati sequentis *imperitia-peritiae* nomen adiectivo *aliquantulae* oppositum putat desiderare, quare veram antithesin perire existimo. *textrino*. Cf.

Büchschütz. Die Hauptstätten des Gewerbefleißes im klass. Alt. p. 63; Blümmer. Weberei in Karthago. p. 3.

7. **quod sciam.** T. hanc locutionem ac similiter *nisi fallor* usurpat, cum de re certa agitur. Cf. Waltzing. ap. 2. 14; 23. 19. Comm. p. 116; insuper ap. 19 fr. Fuld. 10; nat. 1. 7 (69. 16); 8 ex.; ux. 2. 3 (O. 1. 687); pud. 22 (271. 29); Marc. 1. 27 (329. 3).

fieri enim, non nasci solet Christiana. ap. 18. 4. fiunt, non nascuntur Christiani. (= Hieron. ep. 107. 1). Cf. Sen. de ira. 2. 10. 6. quia scit (sapiens) neminem nasci sapientem sed fieri. Mayor-Souter. p. 256.

nunc. Cf. Bindleii interpretationem, praescr. 45. in. 'in view of present circumstances.'

extranea, i.e. non e nostris, non Christiana, ut saepissime apud T. exh. cast. 13 (O. 1. 755). ad hanc meam cohortationem, frater dilectissime, accedunt etiam saecularia exempla, quae saepe nobis etiam in testimonio posita sunt, cum quid bonum et deo placitum ab extraneis quoque agnoscitur et testimonio honoratur.

tibi erubescant, *αἰσχύνεσθαι*, cum dativo personae struitur. Hoppe. Synt. p. 14; infra c. 4 § 3 absolute usurpatum. De variis huius verbi constructionibus vide Krebs-Schmalz. Antibarb.⁷ 1. 514. — Cf. ap. 9. 13. erubescat error vester Christianis.

conscientia detinent. Hac parva permutatione lectio Agobardini servanda est eademque egregiam clausulam offert. Cf. Hoppii adnotationes de clausulis quae apud T. in fine capitum omnium inveniuntur. Synt. p. 154 sqq. — *conscientia.* communis complurium scientia. Thes. L.L. IV. 364. 22. Cf. ap. 39. 1. edam iam nunc ego ipse negotia christianae factionis, quo qui mala refutaverim et iam veritatem revelaverim, bona ostendam. Corpus sumus de conscientia religionis et disciplinae unitate

et spei foedere (Mayor-Souter: We are a corporation with a common knowledge of religion, a common rule of life and an union of hope); *iei.* 6 (280.3). *conscientiam communem consulamus*; *virg. vel.* 5 (O. 1. 890). *tacita conscientia naturae*; *Marc.* 1. 10 (303.13); *Quint. decl.* 323. p. 275.9. *testor... praestantissimi conscientiam numinis.*

Caput 2.

1. **praedicantes**, t. t. Ecclesiasticorum; v. Koffmane. p. 81; Hoppe. Synt. p. 136. in sensu 'praedicere' infra § 3.
- unico unicum**. polyptoton; plura exempla apud Th. St. T. I. p. 71 invenies.
- universa**, i. q. *omnia*. Ellipsis verbi esse apud T. frequentissima est; Hoppe. Synt. p. 144. — Dissertius in ap. 17. 1. Quod colimus, Deus unus est, qui totam molem istam cum omni instrumento elementorum, corporum, spirituum, verbo quo iussit, ratione qua disposuit, virtute qua potuit. de nihilo expressit in ornamentum maiestatis suae, unde et Graeci nomen mundo *κόσμον* accommodaverunt; ib. 18. 2. Viros enim iustitiae..... in saeculum emisit spiritu divino inundatos, quo praedicarent Deum unicum esse qui universa condiderit, qui hominem de humo struxerit; virg. vel. 1 (O. 1. 883). Regula fidei..... credendi..... in unicum Deum omnipotentem, mundi conditorem. — Fidei defensores semper Dei omnipotentiam enuntiant: spect. 2 (2. 5); ap. 24. 3; praescr. 13 (O. 2. 14); Prax. 2 in.; Athenag. suppl. 23 sq.; Tatian. or. ad Gr. 4; 5 al.; Aristid. 15 (p. 35 ed. Hennecke). *τὸν θεὸν μόνον παντοκράτορα*; Min. Fel. 17. 4; 18. 7; 18 ex. Et qui Iovem principem volunt, falluntur in nomine, sed de una potestate consentiunt. — *si ita scis*, sc. esse scis.
- nam te e.q.s.** T. libertatem animae perfectam et absolutam maxi-

me pressit, qua testimoniis sua sponte eruptis ubique axiomata disciplinae christianae praedicare ei licet. Cf. infra § 6 hinc ergo tibi, anima, de conscientia suppetit domi ac foris nullo irridente vel prohibente praedicare.....; c. 6 § 5. omnis anima suo iure proclamat quae nobis nec mutire conceditur; Scap. 2 (O. 1.540). nos unum deum colimus quem omnes naturaliter nostis, ad cuius fulgura et tonitrua contremiscitis, ad cuius beneficia gaudetis — quem ad locum Bindley adnotat: „the same confidence in the natural instincts of the human conscience towards the truth no doubt influenced T. in his assertion of the claim of religious liberty, and in his repudiation of legal coercion in questions of worship.” (p. 128). — Iam in Apologetico T. eandem sententiam dixit (v. praef. § 4.), quae praeter apud eum quoque invenitur in Minucii Felicis Octavio 18. 11. Quid quod omnium de isto habeo consensum? audio vulgus: cum ad caelum manus tendunt, nihil aliud quam Deum dicunt et ‘Deus magnus est’ et ‘Deus verus est’ et ‘si Deus dederit’. Vulgi iste naturalis sermo an Christiani confitentis oratio?; ap. Cypr. Quod idola dei non sunt. 9 (p. 26. 18). nam et vulgus in multis deum naturaliter confitetur, cum mens et anima sui auctoris et principis admoneatur. dici frequenter audimus ‘o deus’ et ‘deus videt’ et ‘deo commendo’ et ‘deus mihi reddet’ et ‘quod deus vult’ et ‘si deus dederit’; Arnob. nat. 2. 3. deo..... quem esse omnes naturaliter scimus, sive cum exclamamus ‘o deus’..... — *Quod deus dederit* &c. cf. Plat. Alc. 1. p. 135 d. εὖν θεὸς ἐθέλη. Alex. Tox. 2; θεοῦ θέλοντος, Men. Monost. 67; σὺν θεῷ usitatissima est locutio, e.g. Il. 9. 49; Soph. Ai. 765; 779; Plat. Protag. p. 317. b.; Plat. Phaedr. p. 246. d. ὅπη τῷ θεῷ φίλον. Cf. Thes. L. Gr. IV. 309. C.

- omnem illi confiteris potestatem.** De ellipsi verbi esse vide Hoppe. p. 144; v. Hartel. Patr. Stud. I. p. 9; II. p. 33; 46; Th. St. T. I. p. 37. A. 1.; II. p. 62; IV. p. 48; Löfstedt. Arnob. p. 33 et uberius Krit. Bem. p. 83. A. 1; Z. Spr. T. p. 57 sqq.; Hofm. p. 625 sq.; cf. spect. 15 (17.4). quorum se simul nolens utique detestatorem confitetur. De homoeoteleuto *confiteris potestatem-spectas voluntatem* vide Hoppe. Synt. p. 164; Th. St. T. IV. p. 59. — ‚Imperium summae dominationis esse penes unum‘ (ap. 24.3) Plato quoque enuntiat in Phaedro suo. p. 246. e. ὁ μὲν δὴ μέγας ἡγεμὼν ἐν οὐρανῷ Ζεὺς. Ep. 2. p. 312. e; Apul. ap. 64; cf. Lucian. Icaromen. 9. p. 760. οἱ μὲν τοὺς ἄλλους ἅπαντας θεοὺς ἀπελάσαντες ἐνὶ μόνῳ τὴν τῶν ὄλων ἀρχὴν ἀπένεμον. Sen. quaest. nat. 2. 45; Sen. ap. Lact. div. inst. 1. 5. 26 sq.
- simul et.** Th. St. T. III. p. 19: ‚Saepius..... particula ‚simul(et)‘ membrum alterum vel postremum adiungitur.‘ (ib. p. 15).
- dum suis vocabulis nuncupas.** Particula *dum* aetate posteriore saepius vim causalem habet; Hoppe. Synt. p. 79; Beitr. p. 32 sq.; Hofm. p. 744. Cf. e.c. idol. 5. (35.8); infra c. 3 § 3. — *suis*. Pronomen *suus* in sermone forensi idem valet quod *proprius*; cf. Hoppe. Synt. p. 103; Löfstedt. Krit. Bem. p. 95 sq.; Hofm. p. 470 sq.; c. 1 § 1. suo proprio, et infra c. 5 § 6. loco suo. — Cf. Lact. div. inst. 1. 6. 5 et Min. Fel. 18. 10 (v. adnot. sequentem).
- tantum deum nominas.** Ap. 17. 5. ‚deum‘ nominat hoc solo quasi proprio nomine; Marc. 1. 10 (303.9), seorsum tamen illum quasi proprio nomine ‚deum‘ perhibent et ‚deum deorum‘ et ‚si deus dederit‘ et ‚quod deo placet‘ et ‚deo commendo‘..... animae enim a primordio conscientia dei dos est; nat. 2. 4 (100.5); Min. Fel. 18. 10. nec nomen deo quaeras: deus

nomen est. illic vocabulis opus est, cum per singulos propriis appellationum insignibus multitudo dirimenda est; deo qui solus est, dei vocabulum totum est; Lact. div. inst. 1. 6. 5. deo igitur nomen non est, quia solus est nec opus est proprio vocabulo, nisi cum discrimen exigit multitudo, ut unam quamque personam sua nota et appellatione designes. deo autem, quia semper unus est, proprium nomen est deus; ib. c. 6 ex. et c. 7, ubi libros Sibyllinos et oracula Apollinis citat; ib. 2. 1. 7. nam cum iurant et cum optant et cum gratias agunt, non Iovem aut deos multos sed 'deum' nominant: adeo ipsa veritas cogente natura etiam ab invitis pectoribus erumpit; Cyprian. Quod idola. 9. (26. 15). audio vulgus: cum ad caelum manus tendunt, nihil aliud quam 'deum' dicunt et 'deus magnus est' et 'deus verus est' et 'si deus dederit'.

et cum illos, i. e. ethnicorum deos. — Haec collocatio vocabuli *et*, qua a verbo, ad quod pertinet, brevi vocabulo et sono carente separatur, *et* particulam cum accentu effert. Cf. Löfstedt. Z. Spr. T. p. 41 sqq. ubi plura exempla invenies; et Th. St. T. I. p. 63; II. p. 86, et infra c. 3 § 1. quasi non et probemus.

de alieno et quasi pro mutuo usa. *de pro ex* vide c. 1 § 1; Tm. adiectiva neutrius generis etiam e praepositionibus pendentia vice substantivorum usurpare iam supra adnotavi (c. 1 § 4); cf. Hoppe. Synt. p. 98. ux. 1. 4 (O. 1. 675). cultum de alieno extorquere. Sen. ep. 16. 7. adhuc de alieno (i. e. non de Stoicis sed de Epicuri dictis) liberalis sum. — Iunctura *utor de* objecto omissa libro adv. Hermog. quoque invenitur, 8 (135. 2): nemo enim non eget eo, de cuius utitur; nemo non subicitur ei, de cuius eget, ut possit uti; sic et nemo de alieno utendo non minor est eo, de cuius utitur, et nemo, qui praestat

de suo uti, non in hoc superior est eo, cui praestat uti. — *quasi pro*, abundanter et quodam modo per pleonasmum dicit. *uti pro*. cf. Tac. ann. 12. 14. flumine Corma pro munimento uti.

2. **de natura... latet.** latet c. acc. hellenismus est, i. q. *λανθάνειν τινά*. Hoppe. Diss. p. 10; Synt. p. 14. Hic usus verbi impersonalis a Krebs-Schmalz. *Antibarbar.*⁶ s.v. ut 'unklassisch und durchaus verwerflich' improbat; vide ap. Tert. idol. 15 (48.6); praescr. 22 (O. 2. 20). Inter exempla usus praepositionis *de* ad accusativum obiecti circumscribendum Löfstedt. *Krit. Bem.* p. 73 hunc quoque locum citat, quamquam *de* praepositio hic pro subiecto substituitur. Cf. *constat de*. Löfstedt. l.c. p. 39; 112. — *quoque-nec*. De pleonasmo verbose Th. St. T. II. p. 80 sqq..

deus bonus, deus benefacit. Plat. *Phaedr.* p. 246. e. τὸ δὲ θεῖον καλὸν, σοφὸν, ἀγαθὸν, καὶ πᾶν ὃ τι τοιοῦτον. *Tim.* p. 29. e. ἀγαθὸς ἦν (sc. ὁ θεός), ἀγαθῶ δὲ οὐδεὶς περὶ οὐδένοσ οὐδέποτε ἐγγίγνεται φθόνος (multum ab eo differt Herodoti sententia. 1. 32; cf. Trendelenburg. *Kl. Schr.* 2. p. 253 sq.). *Sext. Emp. adv. eth.* 70. παρ' ὃ καὶ ὁ Πλάτων σενσιτὸς οὐ φύσει ἀγαθὸν ἔστιν ὁ θεός, ἀπὸ τῶν ὁμοίων ἐπιχειροῦσιν... τὰγαθὸν δὲ γε ὁ θεός. ἴδιον ἄρα ἐστὶ θεοῦ τὸ ἀγαθοποιεῖν. *Plac. Phil.* 1. 7. 14. Πυθαγόρας (φησὶ) τῶν ἀρχῶν τὴν μὲν μονάδα θεὸν καὶ τὰγαθὸν ἡμῶς ἐστὶν ἢ τοῦ ἐνὸσ φύσις, αὐτὸσ ὁ νοῦσ. *ib.* 15. Σωκράτης καὶ Πλάτων, τὸ ἐν, τὸ μονοφυῆσ καὶ αὐτοφυῆσ, τὸ μοναδικὸν, τὸ ὄντως ἀγαθὸν. *Plut. de Is.* 53; 54; *def. or.* 24; *de fato.* 9. Et Plat. *resp.* 2. p. 379. a, ubi Adimantus Socrati roganti οὐκοῦν ἀγαθὸσ ὁ θεός; affirmationem reddit; *ib.* p. 379. c. ὁ θεός, ἐπειδὴ ἀγαθὸσ (sc. ἐσσι). Seneca quoque saepius de Dei bonitate et beneficiis disserit, e.g. *quaest. nat.* 5. 18. 13. Mu-

sonius deum *μεγαλόφρων, ἐνεργητικός* dicit (Stob. Floril. 117.8). Plut. n.p. suav. vivi. 22.2 sq.; Athenag. Suppl. 26 (p. 35.7 ed. Schwartz). *ὁ θεὸς τελείως ἀγαθὸς ὧν ἀδίως ἀγαθοποιὸς ἐστίν*. Philon. q. deus imm. s. 23. p. 289; Aug. conf. 2.6.12. bone deus; Hieron. ep. 39.2. bonus est deus, et omnia quae bonus facit, bona sint necesse est; Vulg. psalm. 105.1. confitemini domino quoniam bonus; Corp. XII. 5686. Hector Deo Bono. Tert. scorp. 5 (153.22). deum..... sufficit dici, ut necesse sit bonum credi.

plane, in hoc sensu apud T. usitatissima est; cf. Hoppe. Synt. p. 112; Löfstedt. Krit. Bem. p. 87.; Waltzing. Comm. p. 18; 28; 144.

sed homo malus. De hominum malitia antiquitatis litteratura imprimis philosophorum identidem queritur. Alex. Aphrodisiatis. de fato. 28. *τῶν δὲ ἀνθρώπων οἱ πλεῖστοι κακοί . . . οἱ δὲ πάντες κακοί*. Sen. benef. 5.17.3. maligni omnes..... inpii omnes (sc. sunt). cf. ib. 7.27; clem. 1.6.3. peccavimus omnes, alii gravia, alii leviora, alii ex destinato, alii forte impulsivi aut aliena nequitia ablati..... nec deliquimus tantum, sed usque ad extremum aevi delinquemus (sed dii clementes et peccatoribus indulgentes sunt: c. 7.1-2); de ira 2.28.1; 3.26.4. omnes mali sumus..... mali inter malos vivimus; cf. ep. 94.54; Petron. Sat. 75. nemo nostrum non peccat. homines sumus, non dei; cf. Friedländer. Cena Trimalchionis. p. 349 ad loc..

contraria propositione. De hac figura oratoria cf. Cornif. rhet. 4.27; Cic. de inv. 1.42; Iul. Rufin. de schem. lex. 11.

oblique et figuratiter. Vocabulo *obliquus* Tacitus primus in hoc sensu utitur; ann. 3.35. castigatis oblique patribus (sc. per litteras); ib. 5.2. parte eiusdem epistulae increpuit amicitias muliebres, Fufium consulem oblique perstringens; ib. 14.11;

Suet. Dom. 2; Amm. 15. 5. 4; Tert. monog. 3 (O. 1. 765). iam non oblique a nuptiis avocans (sc. sicut apostolus), sed exerte. — *figuraliter*. T. primus utitur; Hoppe. Beitr. p. 145; Mohrmann ad Aug. Serm. 51. 9. 14. (Die altchristliche Sondersprache in den Sermones des hl. Augustin. Nijmegen. 1932. p. 181). — *figuraliter*, sc. contraria propositione. — Cf. res. 20 (52.18). nam et virgo concepit in utero non figurate, et peperit Emmanuhelem, nobiscum deum, [Iesum] non oblique; et si oblique 'accepturum virtutem Damasci et spolia Samariae', sed manifeste 'venturum in iudicium cum presbyteris et principibus populi'. ux. 1. 2 (O. 1. 671). sed licet *figuraliter* in synagoge intercesserit, ut tamen simpliciter interpretemur, necessarium fuit e.q.s..

ideo malum hominem etc.. Iam apud Homerum Iuppiter queritur hominum miseriae causam in ipsos esse vertendam et ex suis vitiiis manare, quod ei oboedire nolint. (Od. 1. 32 sqq.).

a deo bono abscesserit. Sermone tritum est verbum *excidere*: ap. 49. 6; spect. 8 (10. 17); 26 (26. 3); virg. vel. 7 (O. 1. 893); Waltzing Comm. p. 204. Praeter hunc locum Thes. L.L. I. 146. 58 duos ex libris divinis depromptos citat: iei. 6. (280. 21 — deut. 32. 15 It.); ib. 2 (276. 6 — 1. Tim. 4. 1); cf. Thes. L.L. V. 899. 22 s.v. deus.

penes deum. vide supra c. 1 § 2 penes nos. — *bonitatis et benignitatis*, i.q. deum bonum et benignum; cf. c. 1 § 2. *curiositatis labor et memoriae tenor*. Observes velim homoeoteleuton cum adlitteratione (Hoppe. Synt. p. 164; 167). De iunctura 'bonus et benignus' exempla sunt collecta apud Hoppe. l.c. p. 149. — *benedictio*. t.t. sermonis Eccl.-orum. Koffmane. p. 72; cf. infra *benedicere*.

disciplinae et conversationis sacramentum. Haec vocabula quoque

apud Ecclesiasticos sensum mutaverunt ita, ut propria sermonis christiani fierent; de *disciplina* vide Koffmane. p. 59; 148; Teeuwen. p. 107; Bindley. p. 36; *conversatio*, Gr. ἀναστοργή, Koffmane. p. 74; Rönsch. It. et Vulg. p. 310; Bindley. p. 91. Cf. virg. vel. 1 (O. 1.884). cetera iam disciplinae et conversationis admittunt novitatem correctionis; vide et Oehler ad idol. 20 (1.102. A. a). *sacramentum*. Koffmane. p. 82 sq.; Rönsch. It. et Vulg. p. 323; Bindley. p. 57; Teeuwen. p. 106. A. 1.

benedicat te deus. Romani hunc verbi *benedicere* sensum ignorabant, sed solebant dicere 'quod tibi deus bene vortat' et eiusmodi locutiones; est autem apud Eccl.-os usitatissimum. Koffmane. p. 72. Deinde hoc verbum ab iis plerumque cum accusativo struitur, ut Gr. εἶ λέγειν τῷ Koffmane. p. 117; Rönsch. It. et Vulg. p. 440; Hoppe. Diss. p. 10; Synt. p. 13. J. Schrijnen (Charakteristik des altchristl. Latein. Nijmegen. 1932. p. 41) hunc usum verba *benedicere* et *maledicere* cum accusativo struendi in sermone vulgari inferioris latinitatis ex auctoritate Christianorum magis magisque divulgatum esse commemorat. Cf. Petron. Sat. 58; 96; Apul. Asclep. 40; 41. solus deus est benedicendus.

at cum... dictionem dei. Particula *at* antithesin indicat inter usum nominis dei benedictionis causa et ad detestandum; itaque non in *et* est permutanda, ut vult Kroymann. Quaestiones Tertullianae criticae. Oiniponte. 1894. p. 60. — *Lectionem* cod. A. *dictionem dei* servavi, nam et verba *benedictionem dei* idem valere quod *benedictionem apud s. penes deum* ratio vetat, et adlitteratio A defendit.

perinde dicto. *dicto* ablativus est, i. q. *haec verba dicendo*; errat igitur Kroymann qui l. c. dativum esse putat et deum indicare;

quam ob causam et ius pro eius legere voluit, sed nulla correctione opus est. — *omnem s. n. potestatem*, cf. c. 1 § 3. hum. de incr. duritia. — *secundum c. acc. pers. in hoc sensu apud Suetonium primum invenitur; Dom. 15; Apul. de deo Socr. 20.*

3. **sunt qui etc..** De incerta Aristotelis opinione quantum ad doctrinam providentiae spectat, cf. Zeller-Nestle. Grundriss d. Gesch. d. gr. Philos.¹² p. 108 et imprimis A. 3. Etsi Carneades philosophiae ratione deos esse negat (Sext. math. 9. 139; 180; Cic. nat. deor. 3. 13. 32-14. 34), usu tamen verba eius longe alia sunt: Sext. Pyrrh. 3. 2. *σέβομεν τοὺς θεοὺς καὶ προνοεῖν αὐτοὺς φάμεν*. Cf. Cic. l.c. 44.

Sed his verbis T. praecipue Epicurum designat (cf. c. 1 § 5), de cuius *κρία δόξα* cfr. Diog. 10. 139. *τὸ μακάριον καὶ ἄφρατον οὔτε αὐτὸ πράγματα ἔχει οὔτε ἄλλω παρέχει, ὥστε οὔτε ὀργαῖς οὔτε χάρισι συνέχεται. ἐν ἀσθενεῖ γὰρ πᾶν τὸ τοιοῦτον.* (= Cic. nat. deor. 1. 17. 45); cf. ib. 10. 51 sqq.; 77; 97; Cic. l.c. 19. 51 sqq.; legg. 1. 7. 21; Men. Epitrep. 544 (K.); Ennius. trag. 353 sq. ego deum genus esse semper dixi et dicam caelitum, Sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus. Lucr. 2. 646-651. Omnis enim per se divom natura necessesst Immortali aevo summa cum pace fruatur Semota ab nostris rebus seiunctaque longe; Nam privata dolore omni, privata periclis, Ipsa suis pollens opibus, nil indiga nostri, Nec bene promeritis capitur neque tangitur ira. Cf. ib. 1090 sqq.; 5. 148. sqq.; 5. 1186 sq.; 5. 82-90 (= 6. 58-66) et imitationem apud Horatium. Sat. 1. 5. 101; Plut. def. or. 19; non p. suav. vivi. 21. 2; ib. 9. (*ὁ Ἐπικουρείος*) *ἄπεισι λέγων τὸ Μενάνδρειον* **Ἐθνον οὐ προσέχουσιν οὐδέν μοι θεοῖς.*

Maximi momenti et memoria dignum est Senecam eodem modo Epicuri axioma impugnasse argumento sensus commu-

nis. benef. 4. 4. Scio quid hoc loco respondeatur: 'Itaque non dat deus beneficia, sed securus et negligens nostri, aversus a mundo aliud agit aut, quae maxima Epicuro felicitas videtur, nihil agit, nec magis illum beneficia quam iniuriae tangunt.' Hoc qui dicit, non exaudit precantium voces et undique sublatis in caelum manibus vota facientium privata ac publica; quod profecto non fieret, nec in hunc furorem omnes profecto mortales consensissent adloquendi surda numina et inefficaces deos, nisi noscemus illorum beneficia nunc oblata ultro, nunc orantibus data, magna, tempestiva, ingentes minas interventu suo solventia. Quis est autem tam miser, tam neglectus, quis tam duro fato et in poenam genitus, ut non tantam deorum munificentiam senserit? Ipsos illos conplorantes sortem suam et querulos circumspice: invenies non ex toto beneficiorum caelestium expertes, neminem esse, ad quem non aliquid ex illo benignissimo fonte manaverit. Parum est autem id quod nascentibus ex aequo distribuitur? ut quae secuntur inaequali dispensata mensura transeamus, parum dedit natura, cum se dedit? — Tert. ap. 47. 6; spect. 30 (29.1); an. 46 (375. 7); Min. Fel. 19. 8; Arnob. nat. 2. 56; 3. 28; Lact. de ira. 13; div. inst. 3. 17. 4; 1. 2, ubi primam quaestionem apud philosophos de providentia esse dicit: 'sitne providentia quae omnibus rebus consulat an fortuitu vel facta sint omnia vel regantur. Cuius sententiae auctor est Democritus, confirmator Epicurus. Sed et antea Protagoras qui deos in dubium vocavit; et postea Diagoras qui exclusit; et alii nonnulli qui non putaverunt deos esse. Quid aliud effecerunt nisi ut nulla esse providentia putaretur?.... Nec difficile sane fuit paucorum hominum prave sententium redarguere mendacia *testimonio populorum atque gentium in hac una re non dissidentium.*

etsi deum non negent iudicem non putent. homoeoteleuton. cf.

Hoppe. Synt. p. 162 — *non negent*, sc. esse; litotes. — cf.

Arnob. 2. 56. alii vero existere neque humana curare.

dispectorem. a verbo forensi *dispicere* derivatum quod idem valet

quod *examinare*. ap. 45. 1 Vulg.; an. 15 (320. 17), ubi A

pariter *despectorem* habet (cf. Itala. sap. 1. 6); ux. 2. 8

(O. 1. 694) . Cf. Rönsch. It. et Vulg. p. 60; Thes. L.L. V.

1394. 40 — *plane* vide § 2. — *d. et arbitrum et iudicem.*

nat. 2. 2 (96. 6). (deum) curantem rerum et arbitrum et

iudicem.

utique, apud T. usitatissimum est; de variis sensibus huius ad-

verbii cf. Blokhuis. p. 166 sqq. et infra § 4; c. 4 § 3; § 9;

c. 5 § 6.

istam, hanc, nostram; v. Blokhuis. p. 71; Hoppe. Synt. p. 104.

praedicati. vide § 1. cf. ap. 21. 18; 47. 12.

transvolamus. De metaphora cf. Hoppe. Synt. p. 192; pall. 2.

(O. 1. 924) et transitive usurpatum nat. 2. 15 (128. 1). —

Eadem sententia inveniri potest Marc. 5. 19 (645. 11). Sed

Marcion principalem suae fidei terminum de Epicuri schola

agnoscat, deum inferens [nec] hebetem, ne timeri eum dicat....

(l. 15) cuius ingeniis tam longe abest veritas nostra, ut et

iram dei excitare formidet et omnia ex nihilo protulisse confi-

dat et carnem eandem restitutum repromittat (cf. infra

c. 4 § 1)... ridentibus philosophis et haereticis et ethnicis ipsis.

Theophil. ad Autol. 2. 4.

dum... absolvunt. Coniunctionem *dum* interdum vim causalem

habere iam supra § 1 adnotavi. — *curis observationis et*

molestiis animadversionis, homoeoteleuton.

cui... adscribunt. Cum Aristides dicit p. 5 ed. Hennecke: (θεός) οὗ

μέγχει δογῆς τε καὶ θνυμοῦ, et similiter Athenagoras. Suppl.

21: οὔτε γὰρ ὀργὴ οὔτε ἐπιθυμία . . . ἐν τῷ θεῷ, ad iram humanam et animosam spectat, non ad iram sacram dei, de qua T. hoc loco disserit. Ita dicit, Scap. 2 (O. 1. 540), 'contentiosus autem deus non est', sed veram iram, quae imminet et cuius signa adsunt, Christiani praedicamus (ib. p. 543); cf. de dei ira Marc. 1. 26 (326. sqq.); 2. 11. in.; 2. 29 (376. 26). — *adscribunt*, i. q. *attribuunt*, ut saepius apud T.; vide exempla in Thes. L.L. II. 774. 60 sqq.; infra c. 4 § 3.

corruptibilis. Gr. φθαρτός. Rönsch. It. et Vulg. p. 110; vocabulum apud Aug. usitatissimum; v. Mohrmann. l.c. p. 175.

passionalis. apud T. primum; cf. Hoppe. Beitr. p. 144; Rönsch. It. et Vulg. p. 120; infra c. 4 § 1. — a verbo *pati* = πάσχειν, *affici* derivatum est. Blokhuis. p. 150. cf. *passio* c. 1 § 3.

porro, vim habet adversativam. Hoppe. Synt. p. 113; Blokhuis. p. 113.

interitum capere. Iam apud Ciceronem verbum *capere* significat i. q. *pati, subire* (de effectu capiendi); Thes. L.L. III. 329. 3 sqq.; et in hoc sensu propinquum est formae impers. *capit* = ἐνδέχεται. Cf. Hermog. 7 (133. 20; 25; 134. 1); Marc. 4. 16 (469. 8); 5. 14 (623. 9); res. 17 in.. capiat passionem; an. 21 (335. 6). capiat demutationem. — Eodem modo contradicitur, ne Christus humanam speciem induerit, quia mutatio interitum indicat; c. Chr.. 3 (O. 2. 429). Cf. argumentationem Servii ad. Aen. 6. 724: omne quod corrumpitur, aeternum non est. si animus insanit, irascitur, desiderat, timet, caret aeternitate cui sunt ista contraria; nam passio aeternitatem resolvit. Panaetium ap. Cic. Tusc. 1. 32. 79; Tert. nat. 2. 6 (105. 10). age iam, conceditisne divinitatem non modo non serviliter currere, sed imprimis integre stare neque minui neque intercipi neque corrumpi debere? ceterum abiit omnis felicitas eius, si

quid patitur umquam. — et alias ‚incompactibilitatem‘ naturae dei esse existimat (an. 21. p. 335. 8).

4. **At idem...confitentes.** Hanc Epicuri doctrinam esse intellegitur e loco 1 § 5 citato (ad ‚de caelo concepta‘). — **conlatam con-**fitentes, cadunt: animadvertas adlitterationem.

cadunt in. cf. idol. 20 (54. 14); Marc. 4. 8 (439. 21; 22); paen. 3 (O. 1. 648). Thes. L.L. III. 29. 53.

retorquendum metaphora e re militari deprompta est et apud ICtos non inusitata. Hoppe. Diss. p. 83; ita nat. 1. 10 (74.13) de calumniae telis: nunc vero eadem ipsa de nostro corpore in vos retorquebo, eadem vulnera criminum in vobis defossa monstrabo; ap. 4. 1; virg. vel. 4 (O. 1. 888). sed et nos eandem argumentationem retorquemus; Hermog. 3 (130. 2). ex penu etiam ipsius retorquebo adversus illum. — T. *adversus* saepe pro *contra* usurpat; Blokhuis. p. 41; cf. Hermog. l.c.

si enim... datorem suum novit. adlitteratio quincuplex. — *dato-*rem suum novit, sententia a Tertulliano identidem reiterata. ap. 17. 6. novit (anima) enim sedem dei vivi: ab illo et inde descendit; Marc. 1. 10 (303. 13). animae enim a primordio conscientia dei dos est. — *et si novit.* Lectio cod. A *nō novit* per dittographiam orta esse mihi videtur.

utique... adauctorem. Editores hunc locum emendare voluerunt, cui nulla correctione opus sit. Primum enim Tertullianum interdum in eodem enuntiato bis et particulam usurpare, ubi semel certe molesta est, non intellegunt; cf. locos a Thörnell collectos, Stud. T. II. p. 80 sq.: Marc. 4. 16 (469. 20); ib. (470. 7); 5. 15 (629. 13); or. 22 (194. 8); Hermog. 5 (131. 16) sec. codd. FN. Deinde Hartelii argumentum (Patr. Stud. III. p. 67) ‚dass das Substantiv *adauctor* weder bei Tertullian noch sonst

nachweisbar ist' qua ex causa commutationes adhibere prae manu sit, levissimum est, cum ad magnam vim verborum spectas, quae semel tantum et ab hoc uno auctore usurpantur (in nostro libello praeter hoc vocabulum iam quattuor, e quibus utique duo non orationis causa sunt formata). Accedit, quod a verbo *adaugere* derivatum et intensivum *adauctare* reperitur et quidem ἀλ.; Acc. Aen. 14 ap. Non. p. 75 (= II. 52). Thes. L.L. I. 571. 43.

adauctorem, i. q. qui adaugit, incrementum affert; neerlandice: die wasdom geeft.

5. **An non timet... iratum?** De *an* particula in interrogatione simplici vide Hofm. p. 651. — Agob. cod. *tim& &* offert, quod ex dittographia scribae ortum esse non potest, nisi vi praecedentis *,utique et timet et tantum p.a.'* factum sit. Fortasse *timeat* sive *timebit* in archetypo legebatur; cf. infra *quomodo timebitur*. — *magis* pro *potius*; Hoppe. Beitr. p. 84. cf. ap. 40.11. ceterum si requisisset (gens humana Deum), sequebatur, ut cognosceret requisitum et recognitum observaret et observatum propitium magis experiretur quam iratum; Marc. 4.19 (464.23); plura exempla ex apol. invenies apud Waltzing ad c. 9. 16.

novit irasci. Verbum *novi* cum infinitivo struitur apud priscos et in poematis, postea et in oratione saepius occurrit. Hoppe, Synt. p. 46. Apul. met. 2.5; 7. — De *,naturali timore in deum'* cf. Scap. passim.

quomodo timebitur. In codice A legitur *Quomodo time|.....|qui* et eodem loco lineae proximae: *Unde igitur na|tural|is timor*, ut quae lectio recipi solet, *timetur*, spatio libero non sufficiat. Itaque si mecum *timebitur* supplebis, omnia iam recta erunt. Et de futuro post *quomodo* structo cf. nat. 2.4 (101.4);

Hoppe. Synt. p. 64. — Cic. nat. deor. 1. 20. 54. Quis enim non timeat omnia providentem et cogitantem et animadvertentem et omnia ad se pertinere putantem, curiosum et plenum negotii deum?

nescit offendi. Cf Marc. 4. 15 (463. 28). (deus est) nec in totum Epicuri deus. ecce enim demutat in maledictionem et ostendit se eum esse qui novit offendi et irasci... (464. 5). et admonitio autem et comminatio eius erunt qui norit iraci. nemo enim admonebit et nemo comminabitur, ne quid <quis> faciat, nisi qui factum vindicabit; nemo vindicarit, nisi qui norit irasci.

Unde ira, nisi ex animadversione? Fieri non potest, ut hoc loco sicut in sententiis sequentibus forma est omissa sit. Ira enim non ex animadversione oritur, sed animadversio ex ira: Marc. 1. 27 (327. 8). aut si offenditur, debet irasci; si irascitur, debet ulcisci. nam et *ultio fructus est irae* et ira debitum offensae et offensa, ut dixi, comes frustratae voluntatis. — Supplendum igitur est verbum enuntiati praecedentis: *unde ira timetur...?* De hoc sensu vocabuli *unde* cf. Hoppe. Synt. p. 112; et de anaphora ib. p. 147; c. Chr. 6 (O. 2. 436); cf. an. 17 (324. 3 sqq.). Timorem dei homines a peccatis deterrere Plutarchus quoque docet; non p. suav. vivi 21. 3.

de indicio... de potestate. de pro ex, vide c. 1 § 1.

6. **hinc ergo.** Vocabulum *hinc* vim conclusivam habere iam Hoppe docuit; Synt. p. 111; Beitr. p. 84. — De iunctura *hinc ergo* sicut *ergo igitur, itaque ergo* in sermone antiquo et aetate inferiore cf. Hofm. p. 683. — de conscientia, vide c. 1. § 1; § 7 ex.. — *domi... perhibente*, cf. supra § 1.

deus videt omnia. testimonium animae de providentia et arbitrio dei Deum homines curare Herodotus primus docet: 3. 18.

τοῦ θείου πρόνοια, ὥσπερ καὶ οἰκός ἐστι, ἐοῦσα σοφή. Cf. Socr. ap. Xen. Mem. 1. 4. 17; ib. 18. γνώση τὸ θεῖον, ὅτι τοσοῦτον καὶ τοιοῦτόν ἐστι ὥσθ' ἅμα πάντα ὁρᾶν καὶ πάντα ἀκούειν καὶ πανταχοῦ παρεῖναι καὶ ἅμα πάντα ἐπιμελεῖσθαι. (Cf. Pind. Pyth. 9. 44-49 de scientia omnia complectente Apollinis.) Ovid. ars. 1. 63 sq. nec segura quies illos (sc. deos) similisque sopori Detinet. innocue vivite, numen adest. Cic. Tusc. 4. 34. 72. si quidem sit quisquam deus Cui ego sim curae; ad Att. 6. 3. 3. sed haec deus aliquis gubernabit; ib. 4. 10. 1. sed de illa ambulatione fors viderit aut si qui est qui curet, deus. — Plaut. Capt. 313. est profecto deus qui quae nos gerimus, auditque et videt. Tert. ap. 17. 6. iudicem quoque contestatur (anima) illum (sc. deum): 'Deus videt' et 'Deo commendo' et 'Deus mihi reddet'. o testimonium animae naturaliter christianae. an. 41 (368. 30). sic et divinitas animae in praesagia erumpit ex bono priore et conscientiae dei in testimonium prodit 'deus bonus' et 'deus videt' et 'deo commendo'. res. 3 (29.3). utar et reliquis communibus sensibus qui deum iudicem praedicant 'deus videt' et 'deo commendo'. Aristides. p. 13. 2 ed. Hennecke. (θεός) αὐτὸς δὲ πάντα ὁρᾷ. ib. p. 33. 7; cf. indicem p. 53. Cypr. de idol. van. 15; Plut. Plac. 1. 7. 2. δεῖ... πείσαι τοὺς ἀνθρώπους Ὡς ἐστι δαίμων ἀφθίτω θάλλων βίω Ὅς ταῦτ' (sc. τὰ τῶν ἀνθρώπων ἔργα) ἀγούει καὶ βλέπει, φρονεῖ τ' ἄγαν.

unde tibi hoc non Christianae? sc. est; cf. infra c. 4. § 9. T. hanc locutionem in accusativo quoque struit: an 25. 6; cf. Waszink. p. 241 ad loc.. — *non Christianae*. De figura ὅφ' ἐν vide c. 1. § 3; cf. res. 3 (29.21).

7. **atque adeo et.** Recte Rigaltius pro in cod. A. tradito *dō* vocabulum *adeo* restituit, sed et particula quoque est servanda. De iunctura *atque adeo* ad exempla inducenda vide Hoppe.

Beitr. p. 114; Thes. L.L. I. 613. 22 sqq.; cf. ap. 24.7. *atque adeo et Aegyptiis permissa est tam vanae superstitionis potestas avibus et bestiis consecandris.*

et vitta Cereris redimita e.q.s. pallio. 4 (O. 1.943 sq.).... cur.. non spectas illos item habitus.... cum ob cultum omnia candidatum et ob notam vittae et privilegium galeri Cereri initiantur, cum ob diversam affectionem tenebricae vestis et tetrici super caput velleris in Bellonae mentes fugantur, cum latioris purpurae ambitio et Galatici ruboris superiectio Saturnum commendat? Cum ipsum hoc pallium morosius ordinatum et crepidae Graecatim Aesculapio adulantur, quanto tunc magis arguas illud.... — De vitta Cereris cf. quod Oehler adnotavit p. 404. A. g.; et de pallio Saturni ib. A. h; p. 943. A. s; Roscher. Lexicon d. Mythologie. IV. p. 431. 47 sqq., qui hunc usum apud T. solum traditum esse adnotat et ad cultum Saturni Carthaginiensem pertinere conicit. — *redimitus.* cf. Verg. Aen. 3. 81. *vittis et sacra redimitus tempora lauro.*

deae Isidis linteata. Pro vocabulo *deae*, supervacue et mire appposito commentatores '*stola*' '*veste*' '*lino*' substituere voluerunt Sed *pallio* intellegi mihi videtur ex praecedente *pallio Saturni*. Itaque perspicitur, cur T. vocabulum *deae* addiderit, scilicet sententiae trimembris causa: vitta Cereris redimita ~ pallio Saturni coccinata — *deae Isidis linteata.* De palla Isidis cf. Apul. met. 11.3 et P. Médan. Apulée. Métam. XI. Paris. 1925 ad. loc. Roscher Lex. d. Myth. II. 1. p. 492. 52 sqq.. Plut. Is. et Os. 56.; Oehl. p. 404. A. i.; cor. 8 (O. 1.436). cum linteo circumstringitur, propria Osiridis veste (v Oehl. ad loc.). De religione Isidis cf. Plut. de Is. et Os.; Cumont. Les religions orientales dans le paganisme romain. *denique*, vide Blokhuis. p. 111.

sub Aesculapio stas e.q.s. De *sub* praepositione cf. Rönsch. It. et Vulg. p. 397; Blokh. p. 68. De Aesculapio et Iunone eorumque cultu in Carthagine adnotavit Waltzing. p. 112; 171. — *stas* legendum esse puto, quod et formae *exornas* (*exoras*, AB) et *calcias* sequuntur. — *Iunonem in aere exornas*, i.e. signum aenum Iunonis *exornas*. cf. Lact. div. inst. 2. 4. 8. frustra igitur homines auro ebore gemmis deos excolunt et exornant. Tert. cor. 7 (O. 1. 432). signum eius (sc. Iunonis) palmite redimitum. — Cum Bmg emendationes *coccinata* et *lin-teata* praebent, hoc quoque loco lectio *exornas* in margine Gangnei editionis adnotata longe praefenda est, quod gradatio quaedam efficitur.

Minervam calcias furvis galeam formis. Oehlerum secutus sum, qui coniecturam Pamelii recepit. (*furvis* pro vocabulo incomprehensibili *furnis*; Oehlerii propositum *torvis* nimis recedit.) Vocabula '*furvis galeam formis*' donum ex voto dedicatum indicare existimo. Verbum *calciare* per metaphoram idem valere potest quod *induere*, *munire* et saepius cum duplici accusativo struitur. Marc. 3.14 (399.18). habes communem magistrum Paulum.... calciantem nos praeparationem evangelii pacis, non belli. ib. 1. 8 (300.3). pueri.... calceati mox vanam gloriam. Ezech. 16. 10 (Septuag.). ἰπέδυσά σε δάκνθον (proprie:) Act. Apost. 12. 8. calcia te caligas tuas. Cf. Hoppe. Diss. p. 8; Synt. p. 16; Hofm. p. 378; 383. Ceterum iuncturam *calciare galeam* metaphoram esse vix probabilem concedo, ut dubitem, an veram lectionem non deprehenderim.

et neminem etc. De antihesi et particula inducta cf. ap. 40. 15. Deum tangimus, et cum misericordiam extorserimus, Iuppiter honoratur. — *de praesentibus deis*. Ad genet. partit. circumscribendum praepositio *de* iam aetate antiquiore, sed maxime

apud scriptores posterioris latinitatis in usu est. Cf. Hofm. p. 392; Löfstedt. Synt. I. p. 118; de hoc usu apud T. supra c. 1. § 1 et Th. St. T. II. p. 58. A. 2. — *contestaris*, i.q. *testem invocas*. Thes. LL. IV. 689.6 sqq..

in tuo foro. Anaphoram observes, parte altera cum adlitteratione, prorsus totam compositionem et conclusionem verborum.

appellas. verbum forense; idem valet quod *provocare ab uno ad alium iudicem*. Thes. L.L. II. 273.61 sqq.. Cum accusativo solo structum: Cic. Verr. 7.65; Quint. 20; Paul. Dig. 4.4.39; Act. Apost. 25.12; 26.32. — *pateris* vera lectio est: non de dei cognitione agitur, sed de arbitrio eius.

o testimonium veritatis. idol. 9 (38.12). o divina sententia usque ad terram pertinax, cui etiam ignorantes testimonium reddunt! Scap. 4 (O. 1.549). — *testem efficit*, i.e. efficit, ut testimonium reddatur; neerlandice: getuigenis doet afleggen, een getuige oproept. Obiectum consulto omissum est quo testimonium communius et latius valeat. Cf. Löfstedt. Z. Spr. T. p. 55 sq. ad loc..

Caput 3.

1. **Enimvero cum e.q.s.** Nulla est causa quod a lectione cod. A. recedamus aut cum Hartelio, Patr. Stud. III. p. 68 sq., signum interpunctionis moveamus, ut infinitivum esse verbo *probemus* subiciatur; sed sic quoque vocabulum *sane* ad *quasi non et probemus* pertinet.

quasi non et probemus, sc. daemonia esse. *Daemonia* hoc loco significat ‚*spiritus mali*’ et t.t. Eccl.-orum est; cf. c. 2 ex., ubi idem valet quod ‚*idola*’. — Coniunctio *quasi* sequente particula negativa *non* in sententiis comparativis, quae vim condicionalem habent, usurpatur (Hoppe. Beitr. p. 126) ad refutationem inducendam; Th. St. T. IV. p. 136. Cf. an. 31 (352.8), ubi similiter particula *et* sequitur, de cuius collocatione plenius Löfstedt disserit; Z. Spr. T. p. 41 sqq.; cf. Th. St. T. I. p. 63; II. p. 86.

qui ea soli de corporibus exigimus. Iure reiecit v. Hartel l. c. p. 69 permutationem. Reifferscheidii ‚*solis de corporibus*’ ut nihil valentem. — T. cum de daemoniis exigendis loquitur, verba *exigere* et *expellere* vicissim usurpat: *exigere*. ap. 32.3 Vulg.; *expellere*. ap. 32.3 Fuld.; spect. 29 (27.25); Scap. 2 (O. 1.542); alias *discutere*. ap. 43.2, Fuld.; *excutere*. ib. Vulg.; *depellere*. an. 1 (300.6); semper cum *de* praepositione coniuncta. Cf. Min. Fel. 27.5. haec omnia sciunt plerique pars vestrum ipsos daemones de semetipsis confiteri, quotiens

a nobis.... de corporibus exiguntur. Cypr. ad Demetr. 15. quando.... a nobis.... de obsessis corporibus eiciuntur. ib. Quod idola. 7. Orig. c. Cels. τὸ τῶν δαιμόνων γένος, οὗς οὐκ ὀλίγοι Χριστιανῶν ἀπελαύνουσι τῶν πασχόντων. — soli. Idem dicit. an. 1 (299. 25-28); aliter autem Iren. adv. haer. 2. 6. 2. et propter hoc Iudaei usque nunc hac ipsa advocazione daemones effugant, quando omnia timeant invocatione eius, qui fecit ea.

aliqui Chrysippi adsentator. Sed et aliter Stoici censebant: Plut.

Quaest. rom. 51. p. 277. καθάπερ οἱ περὶ Χρυσίππου οἴονται φιλόσοφοι φαῦλα δαιμόνια περιουσιεῖν οἷς οἱ θεοὶ δημίους χρῶνται κολασταῖς ἐπὶ τοὺς ἀνοσίους καὶ ἀδίκους ἀνθρώπους. — *adsentator*, vide Thes. L.L. II. 854; in bonam partem et Hermog. 10 (137.3).

et esse... respondent. Verba esse se codice Agob. tradita, nisi *daemonia* subiectum est verbi *respondent*, nihil valent. Quem in modum v. Hartel. l.c. hanc sententiam explicat servans genetivum *execrationis*. Sed *daemonia* subiectum esse non potest; nam non de testimonio daemonum agitur sed animae; cf. et sequentia: *daemonium vocas, Satanam pronuntias*. Itaque *execrationes tuae* subiectum est habendum et se ut per ditto-graphiam inter verba irreptum sive quod scriba contextum perperam intellexit, cum Rigaltio delendum. Subiectum in structura A. c. I. apud T. saepissime omittitur. Cf. Hoppe. Synt. p. 49; Löfstedt. Z. Spr. T. p. 52 sqq.; Blokhuis. p. 32; 123; e.g. ap. 2. 8. negat inquirendos ut innocentes et mandat puniendos ut nocentes (sc. eos, Christianos). Mentionem iniecerim Hartelium Patr. Stud. IV ad an. 25 (342.11) hunc locum secundum Oehlerii lectionem citare. — *abominationem*: mali ominis deprecatio, ἀπεινή; inde, execratio, detestatio. Thes. L.L. I. 122.26. Cf. infra c. 6.6. *abominari* et

ap. 34.4 male abominari. — *respondent*, i. q. *spondent*, *testantur*. Hoppe. Synt. p. 138; Waltzing ad ap. 23.9; de significationis deminutione praefixi *re-* vide Hoppe. Beitr. p. 104. — De sententia cf. ap. 22.1 sq.. Atque adeo dicimus esse substantias quasdam spirituales. Nec novum nomen est: sciunt daemones philosophi.... Omnes sciunt poetae, etiam vulgus indoctum in usum maledicti frequentat. Nam et Sathanan, principem huius mali generis, proinde de propria conscientia animae eadem exsecramenti voce pronuntiat. Min. Fel. 26.9 eos spiritus, daemones, esse poetae sciunt, philosophi disserunt.—Similiter Cypr. Quod idola. 6; Lact. div. inst. 2.14.7.

Daemonium. Significatio ‚a malo spiritu inflictus‘ ‚daemonem habens‘ sive ‚spiritus malus‘ ante Ecclesiasticos in lingua latina non reperitur; verba graeca autem *δαιμονᾶν* et *δαιμονίζεσθαι* hunc sensum non ignorant. Cf. Bolkestein. Theophrastos' Charakter der Deisidaimonia. p. 70. Xenophon. Mem. 1.1.9 verbum *δαιμονᾶν* parem ponit *ἀθέμιστα ποιεῖν*. Plut. quaest. conv. 7.5.4. *οἱ μάγοι τοὺς δαιμονιζομένους κελεύουσι τὰ Ἐφέσια γράμματα πρὸς αὐτοὺς καταλέγειν καὶ ὀνομάζειν. . . . παραβάλλοντας ᾤδας καὶ ποιήματα καὶ λόγους κένους οὐκ ἐκπλαγησόμεθα παντάπασιν ὑπὸ τούτων*. Dubia mihi videtur significatio in Aeschyli Theb. 1001, ubi Ismene de fratribus occisis dicit: *ὠὸ ὠὸ δαιμονῶντες ἐν ἄτι* (Weir Smyth vertit: Alas, alas, o ye possessed of an evil spirit by your fatal folly). Cf. Men. Epitir. 527 (v. L.) *ὦ τρισκακόδαιμον*. ib. frg. 550 (K.), et Plut. Brut. 36 de ‚κακὸς δαίμων‘ qui Bruto appareret; cf. narrationem consimilem apud Val. Max. 1.7.7, ubi Cassius Parmensis ‚κακὸν δαίμονα‘ suum in somno videt. (Val. verbis graecis utitur). Cf. Rohde. Psyche. I. p. 189 sqq.; II. p. 362 sqq..

Aug. eodem modo dicit, civ. dei. 9. 19: ubicumque illarum litterarum (sc. Scripturae) hoc nomen (sc. daemon) positum reperitur, sive daemones sive daemonia dicantur, nonnisi maligni significantur spiritus. Et hanc loquendi consuetudinem in tantum populi usquequaque secuti sunt, ut eorum etiam qui pagani appellantur, et deos multos ac daemones colendos esse contendunt, nullus fere sit tam litteratus et doctus qui audeat in laude vel servo suo dicere: daemonem habes, sed cuilibet hoc dicere voluerit, non se aliter accipi quam maledicere voluisse, dubitare non possit. Quae igitur nos causa compellit, ut post offensionem aurium tam multarum, ut iam pene sint omnium, quae hoc verbum nonnisi in malam partem audire consueverunt, quod diximus cogamur exponere..... — Ad extremum refero ad locum supra citatum, ap. 22. 2. etiam vulgus indoctum in usum maledicti frequentat; et ad Heinzii tractationem de daemonibus in Berichte über die Verhandlungen der Kön. Sächs. Gesellsch. d. Wiss., Leipzig, 1910. p. 394-414 (ad Ap. cc. 22, 23, 27).

deputamus, cum dat. et infra c. 4 § 2. Cf. Rönsch. It et Vulg. p. 358; Blokhuis. p. 12; 137. (De aliis structuris huius verbi uno in conspectu posuit Löfstedt. Z. Spr. T. p. 93 sq.). — *daemoniis deputamus*. adlitteratio.

ad necessitatem odii inportunum. v. Hartel eleganter coniecit l.c. *ut ad n.o. inportunum* pro traditis verbis *aut ad n.o. inport.*, sed reiciendum est, quia relatio causalis parum convenit. Verba *aut immunditia*.... *inportunum* attributive ad vocabulum *hominem* apposita sunt; itaque *aut ante ad* cum Oehlero delendum est. — *ad necessitatem odii*, brachylogia pro: *ut non possis non odisse*. cf. v. Hartel. l.c.; Hoppe. Synt. p. 140.

2. **denique.** vide March. p. 204; Blokhuis. p. 111; Hoppe. Beitr. p. 115; cf. Iud. 10 (O. 2. 730).

vexatione et aspernatione et detestatione. homoeoteuton. De usu vocabuli *aspernatio* Thes. L.L. II. 823. 51 sqq. praeter duos locos Ciceronis (Tusc. 4. 31; 59) scriptores inferioris modo latinitatis citat (Sen. Tert. — hunc unum locum — Aug. Cassian. Sirach); addo Hilar. in psalm. 122. 12. — *detestatione.* v. Thes. L.L. V. 809. 48; T. synonymis uti amat; cf. Th. St. T. III. p. 13.

malitiae angelum. cf. *spiritalia malitiae* iei. 17 (297. 23); Marc. 4. 24 (502. 19); angelorum et daemonum et spiritualium malitiarum genituras. Val. 22 (200. 3); et de usu subst. abstracti pro adiectivo vide Hoppe. Synt. p. 85 sqq. — *angelum.* **ἄγγελος* idem valens quod *δαίμων* Therae reperitur; cf. Keil. Jahrb. f. Philol. suppl. IV. 654 sq.; Lact. div. inst. 2. 15. 8; de sensu christiano v. Teeuwen. p 16; 23; cf Aug. civ. dei. 15. 23. Neque ethnici vocabulum *Satanas* usurpabant; cf. Rigaltii adnotationem apud Oehler. 1. p. 405. A. c. et Indicem Oehlerii s.v. *malus* de usu Tertulliano verbi *malus* = *Satanas*; et Waltzing. Comm. p. 104.

totius erroris artificem. an. 1 (299. 26). [Christiana potestas] quae vim istam (i.e. daemoniorum) perniciosissimam nec unquam bonam atquin omnis erroris artificem, omnis veritatis avocatricem sola traducit. ib. 57 (391. 23). totius erroris artificem, salutis pariter animaeque vastatricem scientiam magiae. nat. 1. 9 (73. 3) T. diabolum '*mancipem erroris*' nominat. ap. 22. 6. aspiratio daemonum et angelorum mentis quoque corruptelas agit... erroribus variis, quorum iste potissimus quo deos istos captis et circumscriptis hominum mentibus commendat. Lact. div. inst. 2. 16. 5. ut errores humanis pectoribus

offendant, serunt ac miscent falsa cum veris. — *totus pro omnis*; v. Th. St. T. I. p. 71.

totius saeculi interpolatorem. De anaphora vide Löfstedt. Z. Spr. T. p. 72 sqq.. vocabulum *interpolator* T. valde amat; cf. Oehl. Indicem et 1. p. 285. A.o. (c. fem. 1. 8; O. 1. 710). spect. 2 (4. 8). Nos igitur qui domino cognito etiam aemulum eius inspeximus, qui institutore comperto et interpolatorem deprehendimus, nec mirari neque dubitare oportet: cum ipsum hominem.... illa vis interpolatoris et aemulatoris angeli ab initio de integritate deiecerit, universam substantiam eius... in perversitatem demutavit adversus institutorem.... — Ad comparandum addo appellationes apud Lucif. Calarit. d.s. Athan. 1. 19 (100. 27 H.): inimicus dei, hostis ecclesiae, veritatis interpolator, pravitatis concinnator, iniustitiae amator. — *erroris artif.* - *interpolatorem*, homoeoptoton (L. v. 2. 2. —).

homo a primordio circumventus. Cf. ap. 22. 4 operatio eorum est hominis eversio; sic malitia spiritalis a primordio auspicata est in hominis exitium. an. 39 (366. 17), cui enim hominum non adhaerebit spiritus nequam, ab ipsa etiam ianua nativitatis animas aucupabundus. Cypr. Quod idola. 7; Lact. div. inst. 2. 14. 14. — De usu metaphorico verbi *circumventus* vide Koffmane. p. 148. — *praeceptum dei excederet*. Aug. conf. 2. 2. excessi omnia legitima tua (i.e. Dei). — *exinde*. cf. Löfstedt. Krit. Bem. p. 94.

in mortem. cf. Supra ap. 22. 4. in hominis exitium; Blokhuis. p. 62 sq.. — *mors* apud Ecclesiasticos saepenumero 'mors perpetua damnationis' significat; cf. Teeuwen. p. 42 sq.. — *de suo semine*. praep. de cum ablativo instrumenti coniuncta; vide c. 1. § 1.

traducem. metaphora de vitium cultura deprompta; Hoppe. Synt.

p. 177; Waltzing. Comm. p. 44; Bindley. p. 56; March. p. 183 (qui vertit: channel of propagation). Cf. Nat. 1.7 (67. 20) ubi translatio accuratius indicatur vocabulo 'quodammodo' addito. — Haec figura saepius invenitur: Prud. apoth. 983 sq., traduce carnis; Rufin. transl. Orig. 1. *περὶ ἀρχῶν*. praef. 3. ex seminis traduce — Eandem sententiam pronuntiat Laurent. Novariens. Homil. 1. peccatum mundi quid est? Delictum Adam per traducem seminis ad filios devolutum. Tert. iei. 3 (277. 20). antidotum famem sumerem, per quam purgarem mortis a primordio causam (sc. quia Adam malum edit) in me quoque cum ipso genere transductam. cf. pud. 6. 229. 26) et Esser in translatione Kellneri. p. 394. A. 2.

3. **igitur**. T. hanc particulam valde amat et secundo loco ponere solet; cf. Hofm. p. 683. — *perditor*. Sic quoque diabolus apud Lact. div. inst. 2. 14. 8 appellatur.

licet. Verbum *licet* cum coniunctivo coordinato coniunctum sensim ad vim particulae concessivae progreditur; cf. Hofm. p. 738; Hoppe. Synt. p. 78; spect. 2 (2.25); monog. 5 (O. 1.768); cf. an. 31 (351.8). — *solus... Christiani*. Cf. an. 57 (391. 19). sed ratio fallaciae (sc. magiae quae evocaturam se ab inferum incolatu animas pollicetur) solos non fugit Christianos qui spiritalia nequitiae.... novimus.

apud dominum secta. Cf. res. 2 (26.5). apud deum aliqua secta; pall. 6 (O. 1.956). divinae sectae. — De vocabulo *dominus* vide Teeuwen. p. 41, de *secta* ib. p. 120.

nosti dum odisti. Idem lusus verborum reperitur an. 10 (313.1) Herophilus.... qui hominem odit, ut nosset; ap. 1. 5. et ignorare illos dum oderunt et iniuste odisse dum ignorant. — *dum* c. indic. vim causalem habet; v. c. 2. § 1; Löfstedt. Krit. Bem. p. 71.

Caput 4.

1. **iam nunc.** His particulis T. sententiam inchoare amat; cf. Th. St. T. IV. p. 87; idol. 18 (52.8).

necessariorem. Haec comparativi forma apud Tm. quoque reperitur pat. 11 (17.5); c. fem. 1.5 (O. 1.707); res. 31 (69.23). spem... aeternae scilicet salutis et necessarioris resurrectionis; c. Chr. 7 (O. 2.440); apud Ambros. de off. 1.18.78. — *quod.... spectet.* De structura *quod* c. coniunct. in hoc sensu vide Hofm. p. 722.

quantem et. cf. infra c. 6 § 5. in quantum et. Hic. usus *et* particulae plenius disseritur a Löfstedt. Z. Spr. T. p. 29; Th. St. T. II. p. 81; Hoppe. Beitr. p. 119. — *statum.* e sermone ICt-orum depromptum; ap. 47.8. sic et de animae statu (sc. variant philosophi) quam alii divinam et aeternam, alii dissolubilem contendunt. v. Waltzing. Comm. p. 65 (ad ap. 13.3). — Observes crebritatem litterae *t* et adlitterationem.

adfirmamus &c.. res. 1. in.. fiducia Christianorum resurrectio mortuorum. illam credentes sumus. nat. 1.19 (91.9-22) et cf. ad loc. Indicem III editionis Borleffsii. Min. Fel. 17.3 sqq.; 34.5 sqq.; Tert. ap. 48.12 cum ergo finis.... adfuerit,tunc restituetur omne humanum genus ad expungendum quod in isto aevo boni seu mali meruit, et exinde pendendum in immensam aeternitatis perpetuitatem.

dispunctionem. an. 33 (358.9). in dispunctione vitae. Cf. March.

p. 210; Hoppe. Diss. p. 75; Synt. p. 130 et A. 1; i.q. *consummationem*. Thes. L.L. V. 1436. 76. — *meritis*. vox media, ut saepius. ap. 1.5; 11.11; 17.3. al.; cf. *meruit*, supra ap. 48.12. — *refrigerium*. t.t. Eccl.-orum. Koffmane. p. 49 (et de usu suffixi *-ium*, ib. p. 100); Rönsch. It. et Vulg. p. 33; 322; Teeuwen. p. 19; 44.

quibus sustinendis. T. structurae dativi finalis gerundivi vel maxime indulget; cf. Hoppe. Synt. p. 56 sq.; Hofm. p. 598 sq.; infra § 10. memoriae post mortem frequentandae. — De re cf. ap. 48.4 sed quia ratio restitutionis destinatio iudicii est, necessario idem ipse qui fuerat, exhibebitur, ut boni seu contrarii meriti iudicium a deo ferat, ideoque repraesentabuntur corpora, quia neque pati quicquam post anima sola sine materia stabili, id est carne, et quod omnino de iudicio dei pati debent animae, non sine carne meruerunt, intra quam omnia egerunt. Tatian. or. ad. Gr. 6. in.. *καὶ διὰ τοῦτο καὶ σωμάτων ἀνάστασιν ἔσεσθαι πεπιστεύκαμεν μετὰ τὴν τῶν ὅλων συντέλειαν . . . χάριν κρίσεως*. ib. 15; Athenag. res. 18; 21; Suppl. 36. *τοὺς δὲ μηδὲν ἀνεξέταστον ἔσεσθαι παρὰ τῷ θεῷ, συγκολασθήσεσθαι δὲ καὶ τὸ ὑποουργήσαν σῶμα τοῖς ἀλόγοις ὄρμαῖς τῆς ψυχῆς καὶ ἐπιθυμίαις πεπεισμένους, οὐδεὶς λόγος ἔχει οὐδὲ τῶν βραχυτάτων τι ἀμαρτεῖν*. Iustin. ap. I. 10.2 sq.; 17 ex. 18 sq.; 28; 45.6; 52.3. Ambros. de fid. res. 52; 88. Apud Tm. et nat. 1.7 (70.22); res. 14 (43.16). haec (sc. iudicium) erit tota causa, immo necessitas resurrectionis, congruentissima scilicet deo, destinatori iudicii. de cuius dispositione dispicias, an utrique substantiae humanae diiudicandae censura divina praesideat, tam animae quam et carni. ib. 17 (48.25). — *substantia*, adiectivo (*humanus, corporalis*) addito sive omisso apud T. in hoc sensu verbum usitatum est. res. 18 (49.6);

c. Chr. 1 (O. 2.425); ap. 48.2 Vulg.; cf. Th. St. T. IV. p. 140. — *materiam et memoriam*. iunctura adlitterata; v. Hoppe. Synt. p. 149 sqq..

quod et... facultate. Corpus ad poenam subeundam necessarium esse, quia anima sine corpore pati non posset, T. iam in ap. 48.4 dixit (v. supra); libris postea scriptis et animae soli facultatem passionalem attribuit, quoniam anima est corporalis: an. 7 (308); 58 (394 sq.); res. 17 (47. sq.). hoc (sc... aliter anima non capiat passionem tormenti seu refrigerii, utpote corporalis) enim vulgus existimat. Nos autem animam corporealem et hic profitemur et in suo volumine probavimus, habentem proprium genus [substantiae] soliditatis, per quam quid et sentire et pati possit. — *Quid'* autem sentire et pati potest, nam ad supplicium aut refrigerium cumulate sentiendum corpus ideoque et resurrectio corporis desideratur (p. 48. 9. sqq.; 25 sq.); res. 8 (37.4) non possunt ergo separari in mercede quas opera coniungit.

exhibitione. verbum forense. cf. Gaium. Dig. 50.16.22; Gell. 14.2.7. Rönsch. It. et Vulg. p. 73. Tert. res. 17 (48.26); 23 58.22) = Act. Apost. 3.21. — *exh.-passionem*. similem sonum observes.

2. **honestior multo Pythagorica.** ap. 48.3. adversus Pythagoreos: proponimus multo utique dignius credi hominem ex homine rediturum. nat. 1.19 (91.15). attamen quanto acceptabilior nostra praesumptio est, quae in eadem corpora redituras (sc. animas) defendit. vobis autem quanto vanius traditum est hominis spiritum in cane vel mulo aut pavone rediturum?

Pythagorica quae... transfert. Herodotus 2.123 doctrinam metempsychoseos ab Aegyptiis pervenisse contendit. Apud Graecos Pherecydes primus de ea re disserit; cf. Suidas. s.v.,

Hesych. 56; Tatian. or. ad Gr. 3.25; Diels Vorsokr. p. 530 sqq.. Postea Pindarus. Ol. 2.68. *παλινοράπειλον ἄλλω χρόνῳ*. frg. 133 Bergk. (Thren. 4) ap. Plat. Men. p. 81. b. De ipso Pythagora Xenophanes. Anthol. Lyr. Diehl. 1.12.6. p. 57 (Diog. 8.36); Io Chius. ib. 1.20. 5. p. 69 sq. (Diog. 1.120); Hdt. 4.95; Philolaus ap. Clem. Strom. 3.433 A. Theodor. cur. gr. aff. 5.14; Diog. 8.4; Porph. vita Pyth. 19. *πρῶτον μὲν ἀθάνατον εἶναι φησι τὴν ψυχὴν, εἶτα μεταβάλλουσιν εἰς ἄλλα γένη ζώων*. Multos alios locos citat Mayor-Souter ad ap. 48.1. p. 457 sq.; de eadem sententia apud neo-pythagoreos cf. Philostr. vita Apoll. 3. 19-22; 24; 5.42; 6.21.1; 8.7.15; 20; Hippolyt. refut. haer. 6.25.

Eandem doctrinam profitetur Empedocles; Diog. 8.4; Ael. nat. an. 12.7; v. Mayor-Souter. l.c. Animas malorum in corpora bestiarum migrare Plato docet in Phaedone 31. p. 81. e-82. b, in corpora mulierum necnon bestiarum in Timaeo. p. 42. b sq.; cf. 90. e. Cf. Min. Fel. 11.1 sic etiam condicionem renascendi sapientium clariores, Pythagoras primus et praecipuus Plato, corrupta et dimidiata fide tradiderunt; nam corporibus dissolutis solas animas volunt et perpetuo manere et in alia nova corpora saepius commutare. Addunt istis et illa ad retorquendam veritatem, in pecudes aves beluas hominum animas redire. Cf. Rohde. Psyche. pass. (v. Indicem s.v. Seelenwanderung).

quae. Kroymann, Quaest. Tert. crit. p. 61 pronomen relativum, *quae-transfert, quae-reddit, quae-defendit*, quoque tempore, quia 'relativum hoc loco vix ferri potest', coniunctione *qua* sive *quia* permutare vult. Qua correctione minime opus est; cum antiqua enim tum posteriore latinitate praevaleret indicativus in sententiis relativis quae vim causalem habent. Cf. Hoppe. Synt. p. 74; Hofm. p. 712 sq.. Immo vero etiam haec

structura Tertulliani propria est, qui relativo indulget, etiam cum sententiae perspicuitas coniunctionem causalem desiderat; vide Löfstedt. Krit. Bem. p. 69 et imprimis Th. St. T. II. p. 67 sq..

Platonica quae... reddit. Secundum Platonem anima, quae pura condicione, itaque tota, a corpore solvitur, in conventum aeternum deorum proficiscitur (Phaed. p. 80. e-81. a). Sunt animae eorum, qui ad veram philosophiam se contulerunt (ib. p. 82. b-c). Animis aliorum aliquid corporale adhaeret, quo evenit, ut requiescere non possint, antequam in corpus redierint et quidem in corpora bestiarum (p. 81. b-82. b). Cf. Phaedr. p. 248 sq.; Phaed. p. 70; 72. a; legg. 12. p. 959. b. *τελευτησάντων λέγεσθαι καλῶς εἶδωλα εἶναι τὰ τῶν νεκρῶν σώματα, τὸν δὲ ὄντα ἡμῶν ἕκαστον ὄντως ἀθάνατον, ψυχὴν ἐπινομαζόμενον, παρὰ θεοῦ ἄλλους ἀπέναυ.* Cf. Rohde. Psyche. II. p. 274. sqq.. De metempsychosi apud Platonem vide adnotationem superiorem. Contra doctrinam ‚vivi ex mortuis’ Tert. an. c. 29 sqq..

dotem corporis. Löfstedt. Arnob. p. 78 sq. ad Arnob. 3. 16 (122. 21 R.) hunc locum citat, ut vocabulum *dos* („Mitgift”) illo loco vim latiore habere („Ausstattung, Gabe, Schmuck”) demonstret: corpus tamquam animae dos. Re vera haec significatio apud Tm. reperitur: scorp. 6 (156. 23); paen. 2 (O. 1. 645. 7); cf. Thes. L.L. V. 2047. 77 sqq.. Sed hoc loco *dos* per metaphoram propria et angustiore significatione usitatum esse censeo comparans an. 41 (369. 7). sequitur animam nubentem spiritui caro ut dotale mancipium (als ein zur Mitgift gehöriger Sklave. Waszink); res. 63 (124. 5). nam et si animam quis contenderit sponsam, vel dotis nomine sequetur animam caro. Cf. Marc. 1. 24 (323. 28). — De metaphora vide Hoppe. Synt. p. 174.

Epicurea... quae... defendit. Epic. ep. 3. p. 60. 15. *μηδὲν πρὸς ἡμᾶς εἶναι τὸν θάνατον ἐπεὶ πᾶν ἀγαθὸν καὶ κακὸν ἐν αἰσθήσει. στέρησις δὲ ἐστὶ αἰσθήσεως ὁ θάνατος.* Diog. 10. 124 sqq.; Sext. math. 9. 72; Pyrrh. 3. 229; Plut. n. p. suav. vivi. 27. 1. 3; 30. 5; Plin. nat. hist. 7. 55. 188 sqq.; praecipue Lucr. 3. 830 (immortalitate ut impossibili revicta): nil igitur mors est ad nos neque pertinet hilum. Cf. ad loc. adnotationes copiosissimas Heinzii et Munronis; Rohde. Psych. II. p. 332 sqq.. Sext. math. 1. 237 tradit grammaticos Epicuro opprobrasse eum hanc sententiam a poetis surripuisse: *τὸν θάνατον οὐ οὐδὲν ἐστὶ πρὸς ἡμᾶς, Ἐπίχαρμος ἀντιῶ προμεμήνηκεν εἰπὼν ἀποθανεῖν ἢ τεθνάναι οὐ μοι διαφέρει* (frg. 247. K.). Item T. an. 42 (369.11) Epicuri doctrinae mentionem facit et Senecam quoque adsentatorem nominat (l. 18; res. 1. p. 25. 15) respiciens, puto, ad Troiad. 397: post mortem nihil est ipsaque mors nihil; 401 sq.. mors individua est, noxia corpori Nec parcens animae. Vide autem de Senecae opinione immortalitatis animae c. 1. § 5. — Totam sententiam T. paucis verbis comprehendit spect. 30 (29. 3). (philosophi) animas aut nullas aut non in pristina corpora redituras affirmabant.

tamen... deputatur. Improbationes eiusmodi doctrinae christianae ab ethnicis saepenumero apud T. reperiuntur; infra § 11. (resurrectionis) nos praesumptores denotamur; res. 1 (25. 3); 2 (27. 15). durius creditur resurrectio carnis quam una divinitas. ap. 49. 1. Haec sunt, quae in nobis solis praesumptiones vocantur, in philosophis et poetis summae scientiae et insignia ingenia. Illi prudentes, nos inepti, illi honorandi, nos irridendi, immo eo amplius et puniendi. ib. 23. 13; 18. 3 sq.; 47. 12; 50. 11. nat. 1. 19 (91. 11). Ridete igitur quantumlibet stupidissimas mentes quae moriuntur, ut vivant. Cf. Waltzing.

Comm. p. 202; Lortz. Tertullian als Apologet. I. p. 209 sq. A. 290. Lact. div. inst. 7. 26. 8. — De verbo *praesumptio* vide Hoppe. Diss. p. 61. A. 1; de verbo *deputare*, supra c. 3. § 1.

3. **si tecum &c.** Contra hanc ‚praesumptionem‘ cui quisque tacito sensu deditus est, Lucretius ita argumentatur (3. 873 sqq.): cum homines queruntur corpus post mortem tabescere vel igni ferisve deleri: ‘Scire licet non sincerum sonere atque subesse Caecum aliquem cordi stimulum, quamvis neget ipse Credere se quemquam sibi sensum in morte futurum.’ Et causam ostendit, 877 sq.: nec radicitus e vita se tollit et eiecit Sed facit esse sui quiddam super inscius ipse.

misellum. verbum tritum pro ‘*mortuus*’. Cf. Catull. 3. 16. miselle passer. Petron. Sat. 65. 10. Scissa lautum novemdiale servo suo misello faciebat quem mortuum manumiserat. Heraeus. Die Sprache des Petronius und die Glossen. Progr. Offenbach, 1899. p. 33 ad C. Gl. L. V. 223. 2 revocat: *misellus* i. q. *mortuus*, et addit vocabulum *misellus* praecipue in Africa in carminibus epigraphicis inveniri; e. g. C. I. L. VIII. suppl. 11594. non digne, Felix, citto vitam caruiste, miselle. Cf. Apul. met. 8. 1. fuit Charite nobisque misella et quidem casu gravissimo nec vero incommutata Manes adivit. Isidor. Diff. 1. 353. miserum viventem adhuc dicimus, misellum mortuum. Quod autem rem in maius extollit; accuratius ib. Orig. 10. 174 (quem locum Servius quoque citat Aen. 4. 20). Cf. Cic. Tusc. 1. 5. 9. sqq..

non utique, vide Blokhuis p. 117.

quod... ereptum. T. eiusmodi structuris participii cum coniunctione coniuncti vel maxime indulget. Cf. v. Hartel. Patr. Stud. III. p. 70 sq.; Hoppe. Synt. p. 58 sq.; Beitr. p. 122. A. 2; Th. St. T. II. p. 17; IV. p. 51 sq.; 55 sq.; Hofm. p. 603; 629.

Hic usus efflorescit ex Tertulliani amore breviter dicendi. Th. St. T. IV. p. 55 sq.; Hoppe. Synt. p. 142. Permutatio Reifferscheidii *non utique ut nihil curat id genus varietatem apud Tm. usitatam esse; similiter infra § 7: non ultra quid minantem sed ut commodum vitae amputantem; quo loco RW. ut ante ultra inserit. Cf. Th. St. T. IV. p. 13 sqq.*

ut... adscriptum. De *ut* particula ad partic. posita vide adn. proximam et Waltzing. Comm. p. 21. — *poenae et iudicio*, cum sensu christiano; i. q. ‚supplicium aeternum gehennae’ et ‚iudicium ultimum’; cf. Teeuwen. p. 71. — *adscriptum*, cum notione destinandi. Thes. L.L. II. 775.27. Cf. Paul Dig. 40.7.10. servum adscriptum libertati; Phaedr. 4.11.8. olim cum adscriptus venerit poenae dies. — De re cf. praef. § 1. A. 6.

4. **ceterum**, = *alioquin*. Hoppe. Synt. p. 109; Th. St. T. II. p. 2. Propositio condicionalis explicativa sequitur post verba *vocas porro securos*.

securus. Ita mortuos vocat Phaedr. fab. 78; Sidon. Apoll. ep. 3.12.2; Firmicus Maternus. 1.3.11. (Oehler. p. 406. hos locos minus accurate indicat). — *defunctos*, sc. vita; de participio vice substantii usurpato cf. Hofm. p. 455.

Vitam incommodum, mortem beneficium esse apud veteres opinio receptissima erat; e.g. apud Thracas. Hdt. 5.4, quem ad locum cf. How & Wells. II. p. 2. Cum Theognis (425) verbis ab H. & W. citatis fere ad verbum congruit Stob. Floril. 120.3. ἀρχὴν μὲν μὴ φῦναι ἐπιχθονίοισιν ἄριστον, φόντα δ' ὅπως ὄκιστα πύλας Ἰδαίου περῆσαι. Cf. Clem. Strom. 3.15.1; Theodor. graec. aff. cur. 5.12. Bacchylides. 5.160. θνάτοις μὴ φῦναι ἄριστον. Eurip. frg. 287. Nauck. Alexis. Com. 3. p. 447. τὸ μὴ γενέσθαι μὲν κράτιστόν ἐστ' αἰεὶ, ἐπὶ γένηται δ' ὄς τάχιστ' ἔχειν τέλος. Sext. Pyrrh. 3.231. Sen. Troiad. 954. prima

mors miseros fugit. Verg. Aen. 12. 646. usque adeone mori miserum est? Cf. Rohde. Psyche. I. p. 300.

cum obsoniis et matteis... parentans. De moribus et cibis ad parentalia vide Rohde. Psyche. I. p. 231; 240 sq.. — *mattea*, Gr. *ματτία*, cibi suavissimi, lautitiae. Cf. Friedländer. Petronii cena Trimalchionis. ² p. 326; Heraeus. Sprache des Petronius. p. 16. — *parentans*. Hoc Christianis non licet; spect. 13 (15. 26). (Christiani) non parentamus sed neque de sacrificio et de parentato edimus. — 'Oblationes annuas' autem reddere solebant; exh. cast. 11 (O. 1. 753); cf. ib. 12 (754). (Christianus)..... securus morietur relictis filiis, forsitan qui illi parentant! monog. 10 (O. 1. 776).

ad busta recedis. v. Hartel. Stud. Patr. III. p. 71 proposuit *secedis*. Hoc quidem meliorem clausulam affert, sed et heroica saepius apud Tm. reperitur, ut Hoppe. Synt. p. 158 docuit, et adlitteratio *recedis-redis* lectionem codicum defendit. Verbum *recedere* idem valet apud Verg. Georg. 4. 191. — *dilutior*. cf. an. 24 (337. 10). dilutioris divinitatis; res. 7 (34. 14). dilutior auctoritas. — Antiqui sepulcretum adire solebant die tertio vel nono post exsequias vel parentalibus. Rohde. Psyche. I. p. 231 sqq..

5. **exigo.** vide Hoppe. Beitr. p. 36.

de tuo. *de pro ex*; v.c. 1 § 1. Hoppe. Synt. p. 103; *de suo*, ohne Hinzutun eines anderen. cf. an. 58 (394. 28); 14. in.; nat. 1. 6 (66. 12); Marc. 2. 3 (336. 18); an. 51 (383. 10) *de meo didici*; c. Chr. 7 (O. 2. 439). non recipio quod extra scripturam *de tuo* infers; similiter an. 40 (367. 18). *de proprio* sapit.

longe es, i. q. *procul es*. Marc. 5. 17 (636. 11). at nunc, inquit, in Christo vos, qui eratis longe, facti estis prope in sanguine eius (= Eph. 2. 13. *οἱ ποτε ὄντες μακρὰν ἐγενήθητε ἐγγύς*). ib. 4. 24

(501.10). quod enim longe fuerit aliquando, id potest dici appropinquasse. Cf. Löfstedt. Z. Spr. T. p. 95.

convivio eorum. Mortuus dominus cenae est. Artemidor. onirocr. p. 271. 10 H. ἡ ὑποδοχὴ γίνεται ὑπὸ τοῦ ἀποθανόντος. Cf. Rohde. Psyche. I. p. 231.

conrecumbentibus. Gr. *συνανακειμένοις*. Tr. Hoppe. Beitr. p. 146. Aug. Serm. 307. 1.1. cf. conresupinare, an. 48 (379. 7). — Participium praes. ex analogia verbi graeci usurpatum esse verisimile est. Cf. Mohrmann. Die altchr. Sondersprache. p. 173; similiter *condiscumbere*, neerl. mede aanliggen. Aug. Serm. 99. 3. 3.

sortem... possis. Ad parentalia illa laudes mortuorum dicere decebat. Zenob. 5. 28. εἰώθεσαν οἱ παλαιοὶ ἐν τοῖς περιδείπνοις τὸν τετελευτηκότα ἐπαιεῖν, καὶ εἰ φαῦλος ἦν. Secundum Cic. legg. 2. 25. 63. vera tantum: sequebantur epulae, quas inibant propinqui coronati, apud quos de mortui laude † quomni quid veri erat praedicatum (nam mentiri nefas habebatur), † ad iusta confecta erant. Rohde. Psyche. I. p. 231 sq.; cf. 245. — *suam*. pronomen ad dativum obiecti respicit. Cf. Hofm. p. 470. — *possis*. coniunct. potentialis; cf. Hoppe. Beitr. p. 36.

adulari propter quos. Pronomen, ad quod relativum pertinet, apud Tm. saepissime omittitur. Löfstedt. Krit. Bem. p. 70; Hoppe. Beitr. p. 111. Obiter notare velim verbum *adulari* apud Tm. ut interdum apud Nep., Liv., Curt., cum dativo strui. Cf. ap. 31. 1; paen. 6 (O. 1.653); pud. 2 (222. 17). — *lautius*. Hoc vocabulum in codice A distingui non potest, sed ut magis proprium, inprimis ad cenas, vocabulo *laetius* sensus latioris praeferendum puto. Cf. Petron. 65. 10. lautum novemdiale; 31. gustatio valde lauta; Sen. ep. 114. 9. ad cenas lautitia transfertur; Varro. Meleagris. 303 ap. Non. p. 48. funus

exequiatis (i.q. exsequi) laute ad sepulcrum antiquo more silicernium confecimus, id est *περίδειπνον*. — Quanta hilaritate et laetitia illud silicernium celebrari soleret. Lucianus tradidit; de mercede conductis. 28. p. 687 (verba affert Oehl. p. 407) et cf. illud Ti *dilutior redis*.

ergo. Per hanc particulam T. ad propositum unde deverterat, redit. Cf. Georges. ⁸ I. 2451.

quid, quod. Locutio ad gradationem indicandam; cf. Waltzing. Comm. p. 26; March. p. 193; eodem modo post interrogationem praecedentem spect. 3 (5. 13). — Recte Kellner in translatione signum interrogationis post verbum *maledicis* posuit, ut concinnitatem restitueret: *cuius memoriam..... facis, terram gravem imprecaris — cui gratiam debes,..... refrigerium comprecaris*. (B.K.V. Tertullian. ² I. p. 209 et A. 1).

memoriam facis, i.q. *meministi*; Tm. saepius *facere c. substantivo* pro simplici verbo posuisse iam Thörnell docuit; St. T. IV. p. 60 sq.; cf. Hofm. p. 70. — *offensae morsu.* metaphora usitatior; e.g. Cic. Tusc. 2. 22. 53. morsum doloris. — *offensa,* i.q. contumelia, iniuria; vocabulum est posterioris latinitatis.

terram gravem imprecaris. Sen. Phaedra. 1279 sq. istam (sc. Phaedram) terra defossam premat Gravisque tellus impio capiti incubet. Plin. nat. hist. 2. 63. 154 terra..... mater operiens....., etiam monumenta ac titulos gerens nomenque prorogans nostrum et memoriam extendens contra brevitatem aevi (cf. infra § 10), cuius numen ultimum iam nullis precamur irati grave, tamquam nesciamus hanc esse solam quae numquam irascitur homini. — Illud '*sit tibi terra levis*' in maledictionem convertit Ammianus (Anthol. Palat. XI. 226): *εἴη σοι κατὰ γῆς κούφη κόνης, οὐκ ἀρὲ Νέαρχε, *Οφρα σε ξηδίως ἐξερούσωσι κόνης*. Item Martialis 9. 29. 11 sq. *Sit tibi terra levis*

mollique tegarīs harena, Ne tua ne possint eruere ossa canes.
imprecarī, in bonam partem idol. 22 (55. 25).

et cineri... tormentum. Gomperz. Tertulliana. p. 31 vocabulum *cineri* ante et particulam ponere proposuit: 'terram gravem imprecaris cineri et penes inferos tormentum (sc. animae)' quia 'cinis neque penes inferos collocari potest neque ullo modo torqueri', cum ad comparandum adducit res. 17 (47. 25). Cf. autem Cic. Verr. 2. 113. cur hunc dolorem cineri eius atque ossibus inussisti? ib. 6. 128. cineri atque ossibus filii sui solacium vult aliquod reportare. — Et ipsum locum nostrum: ossibus et cineribus refrigerium comprecaris. — Ceterum quid sibi vult, quaeso, illud '*terram gravem imprecaris cineri*', si cinis neque ullo modo, ne terrae quoque pondere torqueri potest?

penes inferos. *penes* pro *apud*, vide c. 1 § 2. Eadem permutatio *penes inferos-apud inferos* reperitur an. 58 (394. 9 & 395. 28-394. 23 & 395. 9); cf. ap. 47. 12 apud inferos-ad mortuos. Vide Löfstedt. Z. Spr. T. p. 87 A. 1 et generatim de praepositionibus commutatis Th. St. T. IV. p. 19 sqq..

comprecaris. transit., v. Thes. L.L. III. 2144. 60. — De imprecatione '*sit tibi terra (lapis) levis*' exempla innumerabilia consulas apud Buecheler-Riese. Carm. Lat. Epigraph., e.g. II. 1120 sq.; 1451 sqq.. C.I.L. II. 1293. dicite qui legitis solito de more sepulto: Pro meritis, Pylades, sit tibi terra levis. Cf. et Oehlerī exempla, p. 407. A. i (sed corr. Mart. 5. 34. 9 quem ad locum cf. editionem a Friedländer curatam. I. p. 407); Rohde. Psyche. II. p. 381.

ut bene requiescat. C.I.L. VI. 4825. sit tibi terra quies; 7193. requiescant dulciter ossa; XIV. 3940. aeterna et iunget me tibi, nate, quies. Carm. Lat. Ep. II. 1170. mors 'dira quies hominum' vocatur.

6. **si nihil passionis e.q.s.** In eundem modum Cicero argumentatur contra Epicurum in Tusculanis. 1. 5. 9 sqq. — Libro de corona 10 (O. 1. 439) T. ipse doctrinam 'nullius sensus perseverantiae post mortem' in argumentum convertit contra coronationem mortuorum: nam et mortuorum est ita coronari..... Igitur qui careant sensu, illorum erit perinde uti ea re, cuius careant sensu, atque si abuti ea vellent, si sensu non carerent. Nulla vero distantia est abutendi, cum veritas cessat utendi cessante natura sentiendi. (ita corr. Esser; cf. Kellner. Uebers. II. p. 249, A. 2). — *post mortem*. De brevilocatione v. Blokhuis. p. 45 sqq.; Hoppe. Synt. p. 140 sq.. — *pati possis* adlitteratio.

si denique nihil... reliquisti. Hunc locum ita corrigendum censeo. Primum enim cod. Ag. habet: *nihil est*; deinde falso in textu indicat RW. ante verbum *corpus* litteras *bi* inveniri; legitur autem sola littera *d*. Postremo lectio proposita spatium lacunae ad litteram explet, cum verba *ipsa ubi* quae vulgo suppleri solent, longe deficiunt. — Dubito, an non ita legere possis: *nihil est tui ipsius quod corpus reliquisti*, quod per se quidem bonum sensum reddit, sed propter spatium exiguum abbreviaturam requirit vocabuli *quod*, id est *quod* (cf. Borleffs. Ad Nationes. praef. VII); quam lineam transversam distinguere non potui.

immo, gradationem indicat; cf. ap. 7. 5. Si semper latemus, quando proditum est quod admittimus? Immo a quibus prodi potuit?

in totum, iunctura apud Tm. usitatissima est; i.q. *omnino*. Cf. Bindley. p. 88; Hoppe. Synt. p. 100; Tertulliana (Festschrift z. 300 j. Jub. d. Gymn. z. Bielefeld. 1908. II. p. 53), ubi vel plurima exempla allata sunt.

qua nec experiendum. Coniunctio *qua* cum participio structa

aetate posteriore saepissime reperitur, immo frequentius particula *quia*. Vide exempla ap. v. Hartel. l.c. p. 42 sq.; 70 sq.; Hoppe. Synt. p. 59; Beitr. p. 122sq.; Löfstedt. Z. Spr. T. p. 102; Hofm. p. 768. — *nec pro non*; cf. Löfstedt. Synt. I. p. 265. — *experiendum*. Gerundivum inferiore latinitate vice participii fut. pass. usurpatur; Hofm. p. 594; Hoppe. Synt. p. 54 sq.. — *post mortem*. De repetitione cf. Th. St. T. II. p. 4 sqq.. — Referam et locum Platonis ap. p. 40. c, ubi Socrates mortem lucro appositurum fuisse dicit, si sensus deesset: *εἴ γε μηδεμία αἰσθησίς ἐστιν ἀλλ' ὅλον ὕπνος, ἐπειδὴν τις καθεύδων μὴδ' μηδὲν ὄρα, θαυμάσιον κέρδος ἂν εἴη ὁ θάνατος*. Cf. Cic. Tusc. 1. 38. 92; 41. 97; Plut. cons. Ap. 107. d.

nihil est tibi timendum e.q.s.. Oehler unus lectionem cod. A. servavit et approbo; reliqui omnes B secuti sunt, ubi legitur: *times mortem, si nihil &c.* Tert. enim ita argumentatur: *si nullus sensus est post mortem, cur in totum times mortem?* Sequitur sententia: *nihil est timendum qua nihil experiendum*. Deinde progreditur argumentatio: *si forte mortuum esse times, quia finem facit bonorum vitae, ex adverso opponitur simul et multo plura vitae incommoda abisse*. Et iterum sententia: *non est timendum quod liberat ab omni timendo*. E contrario lectio *si nihil etc.* molestam repetitionem offert enuntiati praecedentis *si nihil passionis est tibi..... cur mentiris in te*, et rursus sententia proxima *nam etsi dici potest etc.* his interrogationibus non respondet. (RW. sane suppressit signum interrogationis post '*experiendum post mortem*') — Cf. Cic. Tusc. 1. 6. 11 sq.; Sen. ep. 30. 6. tam demens autem est qui timet quod non est passurus quam qui timet quod non est sensurus.

7. **nam et.** 'usitatissima est iunctura *nam et.....* qua oratio con-

tinuatur.' Hoppe. Tertulliana. p. 55; Beitr. p. 120. — *ultra quid minantem*. Insertatio particulae *ut* apud RW. tam falsa est quam permutatio coniunctionis *quod* supra § 3.

ut... amputantem. Tm. saepenumero *ut* sensu causali participium adiunxisse Hoppe docuit. Synt. p. 58. — *commodum*. Cur 'numerus singularis propter ea quae sequuntur (sc. incommoda longe plura, amissio bonorum) ferri non possit', ut Kroymann l.c. p. 61. affirmat, non intellego; nam *commodum* vel abstractum vel collectivum est. — *amputantem*. per metaphoram dictum. Cf. spect. 1. (1.20). quo facilius vitam contemnant amputatis quasi retinaculis eius. pat. 12 (18.13); c. fem. 2. 9 (O. 1.726); ux. 1.2 (O. 1.671); pud. 1. (221.6). sensu propr. et fig.; plura apud Hoppe. Synt. p. 180; Arnob. 1. 27 ex. — Tamen haec querela saepe auditur: C.I.L. X. 2483. Abstulit haec unus tot tantaque munera nobis Perfidus infelix horrificusque dies. Lucr. 3. 898 sq. misero misere, aiunt, omnia ademit Una dies infesta tibi tot praemia vitae. Lycurg. 60. *τελευτήσαντι συναναριεῖται πάντα δι' ὧν ἂν τις εὐδαιμονήσειεν*. Cic. Tusc. 1. 34. 83. Illud angit vel potius excruciat, discessus ab omnibus is quae sunt bona in vita. ib. 1.6. 12. Axioch. p. 369. d. de *στέρησις τῶν ἀγαθῶν τοῦ ζῆν*. Cf. praef. § 1. A. 6.

atquin. Hac particula ad apodosin inducendam T, unus utitur. cf. Hofm. p. 670; Thes. L.L. II. 1091. 14 sqq.; Th. St. T. I. p. 55:

cum et incommoda... excedant. Omnes editores praeter Rigaltium lectionem codd. AB deseruerunt, etiam Kroymann qui *excīdat* legere vult (p. 61). Sed non video necesse esse; *excedant* intransitive positum est et *incommoda* est subiectum. — Haec quoque sententia antiquis familiaris erat: Kaibel. Ep. Gr. 562. *καὶ οὐ μὲν, ὃ Πάντεμε, γόων ἀπάτερον λαύεις Μοχθηρόν*

μερόπων ἐκπρολιπούσα βίον. Lucr. 3. 904 sq. alii (opp. illis qui dicunt: misero etc.; vide supra) dicunt: tu quidem ut es leto sopitus, sic eris aevi Quod superest cunctis privatu' doloribus aegris. Cic. Tusc. 1. 34. 83 contra supra citata: a malis igitur mors abducit, non a bonis, verum si quaerimus. (cf. totum locum 82-86). ib. 116. Alcidas... scripsit etiam laudationem mortis quae constat ex enumeratione humanorum malorum. Hdt. 5. 4. (οἱ Θραυσοὶ) τὸν δ' ἀπογινόμενον παίζοντές τε καὶ ἠδόμενοι γῆ κρούπουσι, ἐπιλέγοντες ὄσων κακῶν ἐξαπαλλαχθεὶς ἔστι ἐν πάσῃ εὐδαιμονίῃ. Philodem. de morte. 17. si quis adulescens moritur, solacium est, quod πολλὰ συναποίσονται τῶν ἐν τῷ βίῳ κακῶν; Lucian. de luctu. 16 sq. p. 929. Plut. cons. Ap. p. 114. b.

lucratione. hoc loco tantum et ux. 2. 7 (O. 1. 693.) — spem lucrationis accipere — reperiri Hoppe docet; Beitr. p. 137. — Cf. Soph. Antig. 461 sqq.. εἰ δὲ τοῦ χρόνου Πρόσθεν θανοῦμαι, κέρδος αὐτ' ἐγὼ λέγω. Ὅστις γὰρ ἐν πολλοῖσι, ὡς ἐγὼ, κακοῖς Ζῆ, πῶς ὁδ' οὐχὶ καθ'αυτὸν κέρδος φέρει; — diluit, i. q. solvit. Cic. off. 1. 33. 120 amicitias sensim diluere. — Plura exempla huius metaphoraе apud T. collegit Hoppe. Synt. p. 185. Ut Kroymann iure adnotavit, mors subiectum est, quare non est, quod cum Gelenio aliisque diluis legas.

ne iam timenda est. Rursus editores hanc sententiam adgressi sunt et nec pro ne substituerunt. Sensus autem consecutivus aptissimus est et Tm. ne pro ut non usurpare iam supra adnotavimus c. 1. § 4. ne exprobrare possit. De indicativo in sententiis consecutivis vide Hofm. p. 760. — id est, praecedentia explicat. Th. St. T. I. p. 80; IV. p. 135. A. 1. — pace, i. q. amissione. bapt. 8. (207. 26). pacem caelestis irae. Cf. Teeuwen. p. 53. A. 1. — pensatur. Verbum simplex pensare

pro composito argentea aetate est usitatum. Huiusmodi verba, simplicia dico pro compositis, Tm saepissime usurpare Hoppe disserit; Beitr. p. 106 sq..

8. **times deedere.** De structura 'timere c. Inf.' vide Hoppe Synt. p. 47; Hofm. p. 582. — *malam scis.* ellipsis infinitivi esse; v. c. 2 § 1. — *cum* causale cum indicativo struitur inferiore latinitate. Hofm. p. 752; Hoppe. Synt. p. 80; Th. St. T. II. p. 13; III. p. 40. — De ellipsi pronominum quae obiecta sunt ad *times* et *timeres* et subiecta structurae A. c. I. (cuius Inf. quoque omissus est) *scis malam, scires malam.* cf. Löfstedt. Z. Spr. T. p. 52-54. RW. *quam nec timeres* scripsit, quamquam *quia* aptius cum membro praecedente *cum times* congruit; sed nullius momenti est. Quod coniunctiones *cum-quia* permutantur, Tm. id genus variationi maxime indulgere Thörnell demonstravit; St. T. IV. p. 13 sqq.; cf. supra § 3 (quod-ut).

quam malam nescis. Lucian. dial. mort. 1. 1. p. 329, *τίς γὰρ ὄλωσ οἶδε τὰ τῶν μετὰ τὸν βίον;* Plat. ap. p. 42. a. *ἀλλὰ γὰρ ἤδη ὥρα ἀπέθαναι, ἐμοὶ μὲν ἀποθανομένῳ, ὑμῖν δὲ βιωσομένοις. ὁπότεροι δὲ ἡμῶν ἐρχονται ἐπὶ ἄμεινον προᾶγμα, ἄδηλον παντὶ πλὴν εἰ τῷ θεῷ.* Similiter Cic. Tusc. 1. 41. 99. — *nec timeres.* vide supra § 6 nec exper..

9. **naturalem formam timendi mortem,** i.e. formam naturalis metus in mortem. Vocabulum *forma* apud T. saepissime *modus* significat; cf. Oehler ad idol. 18 (1. 99. A. d); Esser ap. Kelln. Uebers. II. p. 488. A. 2. Semper fere huic voci attributum adiungit; cf. exempla apud Löfstedt. Krit. Bem. p. 23; 111. — De acc. obi. gerundio subiecto v. Hofm. p. 596. — Cf. Hor. Ep. 2. 2. 207. mortis formidine.

quod evadere non potest. Usus transit. verbi *evadere* posteriore aetate latius patet. Hoppe. Synt. p. 14. pat. 3. (3. 14). de deo

fit magister docens hominem evadere mortem. — Quod ad sententiam pertinet, cf. spect. 2 (2. 19). nam mortem etiam stultus ut debitam non extimescit. Cic. Tusc. 1. 49. 119. quod autem omnibus necesse est, idne miserum esse uni potest? Lucr. 3. 1076 sqq.. Sen. ep. 30. 8 ipsam mortem accedentem dicit timorem dispellere et dare 'animum non vitandi inevitabilia'.

congregior. metaphora sive a spectaculis gladiatoriiis sive a re militari deprompta. Hoppe. Synt. p. 206; Waltzing. Comm. p. 121 ad ap. 25. 2. — *post mortem.* cf. sententiam proximam *famae p.m. cupido* et supra § 6.

famae p. m. cupido. Sen. ep. 102. 3 sqq., quaestionem tractavit num 'claritas quae post mortem contingat' bonum sit. Stoicorum enim posterioris aetatis opinio repetitis Carneadis incurSIONIBUS funditus erat immutata; Cic. fin. 3. 17. 57 — In certaminibus, ait T. scorp. 6 (156. 24), adversarii tantummodo spectant 'qualem potest praestare saeculum, de fama aeternitatem, de memoria resurrectionem'. Cf. infra § 10.

longum est retexere. Mart. 4 (O. 1. 11). longum est, si numerem singulos qui se gladio confecerint animo suo ducti. Scap. 2 (O. 1. 541). longum est, si retexamus. Scorp. 5 (153. 21). longum est, ut.... cf. ap. 50. 7. omitto eos qui cum gladio proprio vel alio genere mortis mitiore de laude pepigerunt. — *retexere* apud T. metaphora usitata. Hoppe. Synt. p. 192; Beitr. p. 160. — De re cf. Cic. Tusc. 1. 48. 116; ib. Parad. 6. 3. 50; Tac. ann. 16. 16: etiam si bella externa et obitas pro re publica mortes tanta casuum similitudine memorarem, neque ipsum satias cepisset aliorumque taedium exspectarem.

Curtios et Regulos et Graecos viros. De usu numeri pluralis nominum propriorum vide Löfstedt. Synt. I. p. 34; Hofm. p. 371.

Cf. pall. 5 (O. 1.954); ap. 15. 1; nat. 1. 10 (79. 26); Martial. Ep. 4. 78. 8 Res gestas litteris antiquis nostrorumque temporum accuratius additis requirere possis apud Pauly-Wissowa: *M Curtii*. P.W. IV. 2. 1864 (sub no. 7); cf. Thes. L.L. Onom. II. 766. 37 sqq.; plenius tradidit Liv. 7. 6. 3. — *M. Atilii Reguli*. P.W. II. 2. 2086 (s. no. 51) et de morte eius, 2088 sqq. (e.c. ap. Cic. off. 3. 26. 99 sq.). Tert. saepius de eo vel verbosius vel obiter commemorat; cf. Borleffs. Ad Nat., Index. III ad nat. 1. 18 (90. 5; 25). — *Graecos viros*. Cic. Tusc. 1. 48. 116: Clarae vero mortes pro patria oppetitae non solum gloriosae rhetoribus sed etiam beatae videri solent. Repetunt ab Erechtheo, cuius etiam filiae cupide mortem expetiverunt pro vita civium (cf. nat. deor. 3. 19. 50, ubi ea ratione et Leontides nominat); <commemorant> Codrum qui se in medios immisit hostis veste famulari, ne posset adgnosci, si esset ornatu regio, quod oraculum erat datum, si rex interfectus esset, victrices Athenas fore (cf. P.W. XI. 1. 984 sqq.; praecipue Lycurg. Leocrat. 84 sqq.); Menoecus non praetermittitur, qui item oraculo edito largitus est patriae suum sanguinem! (M. Creontis filius pugnae contra *ἑπτά* interfuit; Eur. Phoen. 834-1017; P.W. XV. 1. 918; et exemplum Macariae Heraclidensis secutus est; Plut. Pelop. 21; P.W. XIV. 1. 622 sq.). <Nam> Iphigenia Aulide duci se immolandam iubet, ut hostium eliciatur suo. Veniunt inde ad propiora: Harmodius in ore <est> et Aristogiton (P.W. VII. 2. 2378; II. 1. 930 sqq.; Hdt. 5. 55 sqq.; Thucyd. 6. 55-59); Lacedaemonius Leonidas (P.W. XII. 2. 2015 sqq.), Thebanus Epaminondas viget (P.W. V. 2. 2700 sqq.). Nostros non norant quos *enumerare magnum est*: ita multa sunt quibus videmus optabilis mortes fuisse cum gloria. — Hos viros in-

signes Cicero ita omnibus notos existimat, ut pluribus verbis disserere necesse non magis esse iudicet quam hoc loco Tertullianus. Similiter in Tusculanis 1.46.110: multo tardius fama deseret Curium Fabricium Calatinum, duo Scipiones duo Africanos, Maximum Marcellum Paulum, Catonem Laelium, innumeralis alios. Cf. Parad. 6.3.50: ne semper Curtios et Luscinos loquamur. ib. 1.2.12; Lael. 5.18; 8.28. — Item Aug. civ. dei. 5.18 Curtium et Regulum inter eos enumerat qui praeclaram famam apud minores consecuti sunt; ib. 1.15. Reguli cruciatus cum martyrio Christianorum contentionem facit. — Inter *Graecos viros* et Marathus referendus est (P. W. XIV. 2. 1428. 26 sqq. s.v. Marathon; Paus. 1.15.3; 32.4) et Bombus (Zenob. 2.84).

innumeralia elogia. Iure RW. coniecturam Oehlerii recepit, qua spatium lacunae ad litteram expletur. — *elogia*, i.q. *testimonia*; Thes. L.L. V. 2. 405. 34; hoc loco in bonam partem usurpatum, cf. Hoppe. Diss. p. 75. Est vox sermonis ICtorum.

contemptae mortis propter postumam famam. Usus participii perf. pass. vice subst. verbalis posteriore latinitate accrescere docuit Hofm. p. 608 sq. — *postumam*. Hoc vocabulo, quod idem valet quod *post mortem* vel *posterior*, T. saepius utitur. monog. 7 (O. 1.771); ap. 40.6 (cf. Waltzing. Comm. p. 169); an. 42 (369.26; cf. Waszink. p. 261). Similiter *postumare*, ap. 19.4, *postumatus*, Val. 35 (210.1). — Hoc loco T. '*devotioni pro patria*', ab antiquitate innumeris locis laudatae, adludit. Qua de re A. S. Pease. M. T. Ciceronis de divin. lib. I pars II (University of Illinois Studies in language and literature. VI. 3. 1920) ad I. 51. s.v. *Decius ille* copiose exposuit et plurimas litteras attulit (i.a. Bouché-Leclerq apud Daremberg-Saglio. Dict. des Antiq. s.v.; P.W. V. 1.277 sqq.;

Deubner. Arch. f. Rel-wiss. VIII. Beiheft. 1905. p. 66-81). Devotionis praecepta et formulam tradidit Livius. 8. 9. 4-8; 10. 11 sq.; cf. 10. 28. 12-18; Macrobi. Sat. 3. 9. 9 sq.. Turnus prototypon quem dicunt, proponitur apud Verg. Aen. 12. 234 sq.: ille quidem ad superos, quorum se devovet aris, Succedet fama vivusque per ora feretur. - Apud Romanos devotio officium pietate patriae mandatum deputabatur: Cic. de virt. frg. 17 (ed. Knoellinger). Prima lex Romana iubet pro iure et libertate arma capere et ad mortem paratum esse. Secunda vero lex imperat, ut principes rei publicae, sicut cives eorum saluti studere debent, ita civium saluti prospiciant, ut alteri pro alteris pugnare atque etiam mortem oppetere debeant. Huic igitur legi pareant principes et rem publicam gubernantes qui *honorem assequi cupiunt*.Sin is qui rei publicae praeest, in servanda aut defendenda civitate mortem pugna occumbet, tam gloriosa mors ei honori erit, quia summam legem civitatis Romanae servavit. Cf. fin. 3. 19. 64, ubi patriae proditorem non magis contemnendum putat quam qui sui commodi causa patriam deseruit: 'ex quo fit, ut laudandus is sit, qui mortem oppetat pro re publica, quod deceat cariorum nobis esse patriam quam nosmet ipsos.' — De eximia gloria quae iis obtigit, cf. Tac. ann. 16. 16 ex..

10. **memoriae frequentandae.** Sen. dial. 6 (Marc.). 3. 2. memoriam illius nemo potest retinere et frequentare. Tert. ux. 1. 8 ex. (O. 1. 682). meam memoriam.... in illis frequentabis. Cf. Thes. L.L. VI. 1310. 8.

ut vel litteraturae e.q.s.. Ita canit Horatius in ultimo primi fasciculi carmine (Carm. 3. 30): Exegi monumentum aere perennius Regalique situ pyramidum altius &c. (cf. carmen totum et ib. 2. 20). Et cum Thucydides illud *κτῆμα ἐς αἰεί* (1. 22. 19 St.)

scripsit, haec cogitatio ab eo aliena non fuit. Eodem sensu quo T. et Cicero in Tusculanis. 1. 15. 32 sqq.: vetera iam ista et religione omnium consecrata: quid in hac re publica tot tantosque viros ob rem publicam interfectos cogitasse arbitramur? isdemne ut finibus nomen suum quibus vita terminaretur? Nemo umquam sine magna spe mortalitatis se pro patria offerret ad mortem. (cf. supra § 9.) Licuit esse odio Themistocli, licuit Epaminondae (*sola nomina adhibet!*), licuit, ne et vetera et externa quaeram, mihi, sed nescio quomodo inhaeret in mentibus quasi saeculorum quoddam augurium futurorum, idque in maximis ingeniis altissimisque animis et existit maxime et apparet facillime. Quo quidem dempto quis tam esset amens qui semper in laboribus et periculis viveret? Loquor de principibus: quid? poetae nonne post mortem nobilitari volunt? unde ergo illud: aspiciate, o cives, senis Enni imaginis formam: Hic vestrum panxit maxima facta patrum? Mercedem gloriae flagitat ab is quorum patres adfecerat gloria, idemque: nemo me lacrimis.... Cur? voluto vivos per ora virum. (Enn. var. 15 et 17; cf. Verg. Georg. 3. 8 sq.) Sed quid poetas? opifices post mortem nobilitari volunt. Quid enim Phidias sui similem speciem inclusit in cluqueo Minervae, cum inscribere <nomen> non liceret? Quid? nostri philosophi nonne in is libris ipsis quos scribunt de contemnenda gloria, sua nomina inscribunt? (Cf. Archia. 26, ubi fere isdem verbis praemisit: trahimur omnes studio laudis, et optimus quisque maxime gloria ducitur.). Haec famae post mortem cupido, concludit Cicero, qui apud omnes invenitur, monstrat esse aliquid 'cuius is post mortem sensum sit habiturus'. (Cf. praef. § 1. ex. et sententiam proximam ap. T.). — *laude morum*. Kaibel. Ep. Gr. 560. 10 sqq.. *εἰ καὶ . . . φροῦδον σῶμα . . . Ἄλλ'*

ἀρετὰ βιωτᾶς αἰὲν ζωοῖσι μέτεστι, Ψυχᾶς μανύουσα εὐκλέα σωφροσύνην. Cf. Rohde. Psyche. II. p. 395. — *sepulcrorum ambitione*. Ita iam apud Homerum. II. 7. 86-90; Od. 4. 584 al. Rohde. I. p. 66 sq.; II. p. 395. A. 4. — Tac. Germ. 27. Funerum nulla ambitio (sc apud Germanos), ...sepulcrum caespes erigit; monumentorum arduum et operosum honorem et gravem defunctis aspernantur. — *vel*, hoc loco vim integre disiunctivam habet; cf. Hofm. p. 675.

unde animae. v. Hartel. l.c. p. 71. quamquam non plane sibi persuasit Rigaltium refectione 'animae' veram lectionem esse adsecutum, nonnullos tamen locos ad comparandum affert: an. 19 (331. 23); Arnob. 10. 15; quibus addere velim: supra c. 2 § 6. Unde tibi hoc non Christianae? c. Chr. 12 (O. 2. 447). Unde illi (sc. animae) scire quod interdum sibi sit necessarium, ex naturalium necessitate, si non scit suam qualitatem, cui quid necessarium est? Hoc quidem in omni anima recognoscere est, notitiam sui dico, sine qua notitia sui nulla anima se ministrare potuisset. (De re cf. § 1.). — De ellipsi verbi esse cf. Hoppe. Synt. p. 144; Löfstedt. Z. Spr. T. p. 57 sqq.; et de hoc usu infinitivi, *affectare-praeparare*, Hoppe. Diss. p. 18 sqq.; Synt. p. 42. — Vocabulum *hodie* in A non exstat neque existisse spatium lacunae sinit, sed hoc loco aptissimum esse adsentior.

quae sit usura. Usus transit. verbi *uti* vetustiore aetate structura gerundivi et pronomibus neutrius generis terminatur, apud Plautum saltem, cum Cato, Turpilius, Lucilius, postea Varro etiam substantiva usurpant; deinde apud scriptores inferioris latinitatis latissime patet. Hofm. p. 436. Exempla ex To collegit Hoppe. Synt. p. 16, sed commemorare velim duobus locis (cor. 10 (O. 1.439) et loco nostro) quos Hoppe affert, pronon-

men neutrius generis esse obiectum, tertio loco pronomen feminini generis (*eam*) respiciens ad substantivum *pronuntiatio*. Adnotatio Oehlerii I. p. 333. A. i ad nat. 1. 12 (83.2) falsa est; eo loco agitur de structura *utor de alqa re in alqd*; cf. Borleffs. Index. IV. p. 152. De divulgatione huius usus proxime tractavit Löfstedt. Synt. I. p. 186. — De repetitione *quod velit-quae sit usura* vide Th. St. T. I. p. 73 sqq.; II. p. 49 sq..

utique, vim affirmativam habet; cf. supra c. 2. § 4; Waltzing ad ap. 1. 6.

de postero curaret. Ita recte Rigaltius lacunam explevit; *sciret* errorem esse scribae, quam ob rem alii hoc membrum omiserunt, manifestum est. — *curare de* cf. c. 2 § 2. de natura quoque dei.... nec te latet. — Blokhuis. p. 60. Hoc loco circumscriptio accusativi obiecti eo levior est quod T. locutionem *de postero* habet in deliciis. Cf. Thes. L.L. V. 79. — de adiectivo a praepositione pendente vice substantivi vidi Hoppe. Synt. p. 98 sqq..

11. **post excessum**. brachylogia. — Structuram *sui certiore* esse de *alqa re* alias non inveniri recte quidem adnotavit v. Hartel, l.c. p. 72, sed iunctura *sui certior* fere idem valet quod *cum iusta causa confidens*; e. g. Sen. ep. 91. 16. nemo altero fragilior est, nemo in crastinum sui certior. Similiter genet. positivo adiunctus apud Sen. Ag. 61; Stat. Theb. 10. 669; Thes. L.L. III. 921. 24. Notandum autem est hanc iuncturam ita in unum coaluisse, ut altera structura adiungi posset. — Verba *sed forsitan* contradictionem inducunt, quae sententia ab *atquin* incipiente refellitur.

de resurrectione quandoque. Tm. adverbium vice adiectivi cum substantivo saepius coniungere iam March. p. 238 et Hoppe.

Diss. p. 20 docuerunt; cf. Hofm. p. 467. E.g. Marc. 4.22 (492.24), quorum alter populi informator aliquando, alter reformator quandoque; ib. 5.13 (621.8); virg. vel. 7 (O. 1.894). — *praesumptores*. apud T. primum. Hoppe. Beitr. p. 139; invenitur quoque paen. 6 (O. 1.656). — *atquin*. vide Hofm. p. 670. — *hoc*, i.e. resurrectio. Cf. Th. St. T. IV. p. 115.

prae manu. Haec locutio aetate antiqua necnon inferiore est usitata. Plaut. Bacch. 4.3.9; Ter. Adelph. 5.9.23; Apul. met. 6.18; Gell. 19.8. *prae manibus*; Tert. ap. 28.1; scorp. 10 (168.22); Marc. 5.11 (613.18); Mart. 4 (O. 1.11) *ad manum*. Cf. Cic. Tusc. 1.7.14. Sic mihi in praesentia occurrit.

abiit, sc. *vita*. Thes. L.L. I. 68. 50 sqq.. Cf. an. 28 (346.23). *abeuntes* (sc. animae) — e vita abeant; cf. ux. 1.6 (O. 1.677). Sen. ep. 30.4 magna res est, Lucili, haec et diu discenda, cum adventat hora illa inevitabilis, aequo animo abire. Festus. p. 17 Th. = 23 M. *abitionem* antiqui dicebant mortem. — Metaphoram a *convivio* depromptam esse suspicor: Cic. Tusc. 5.41.118. mihi quidem in vita servanda videtur illa lex, quae in Graecorum conviviis obtinetur: aut bibat, inquit, aut abeat. Hor. ep. 2.2.213 sqq.. vivere si recte nescis, decede peritis: Lusisti satis, edisti satis atque bibisti: Tempus abire tibi est.

Caput 5.

1. **quanto vera, tanto simplicia etc.** Ellipsin comparativi *magis* apud T. usitatissimam esse iam supra docui (c. 1 § 4. in falso eis creditur quam in vero — ib., tanto abest); item in utraque parte comparationis: nat. 1.7 (68.15); 1.12 (83.7); 2.12 (116.15); Marc. 2.11 (351.10); ux. 2.3 (O. 1.688). Cf. Hoppe. Diss. p. 52; Hofm. p. 445; 466.

frivola et ridicula. Recte recepit RW. coniecturam Hildebrandii qua spatium quod praesto est, bene expletur. Hoppe. Synt. p. 151. A. 2 afferens fug. 3 (O. 1. 468) Oehlerum secutus est ad servandam adlitterationem. Sed cum *frigida* in cod. Agobardino fuisse non potest tum et alias T. vocabulum *frivulus* aliis verbis non ab iisdem litteris incipientibus coniungit; e.g. ux. 1.1. ex. (O. 1. 670). — *frivola*, i.q. inania, vana. Thes. L.L. VI. 1342. 53.

recogitet, i.q. *cogitet*; cf. Hoppe. Beitr. p. 104; similiter *infra* § 2. *recogita*. — *naturae maiestatem*. cf. an. 27 (345. 17) *natura veneranda est*. Observes chiasmum *naturae maiestatem-auctoritas animae*.

ex qua censetur. Verbum *censeri* posteriore aetate cum sensu '*iudicari, aestimari*' usurpatur; Kühn.-Stegm.² II. 1. p. 391, et A. 10 ad circumscriptionem abl. respectus. De usu praesentis in praeceptis vide Hofm. p. 554 (cf. 566). — Sed, si velis, verbo *censeri* notio apud T. non minus usitata '*originem*

ducere' subici potest; cf. Oehler. p. 452. A. u. (ad. cor. 13); Mayor-Souter ad ap. 15. 6. p. 247; A. d'Alès. La Théol. de Tert., Bibl. de Théol. hist., Paris. 1905. p. 366 et A. 1.

adiudicabis. Futurum saepius vim imperativam s. adhortativam habere Hofmann docet; p. 555.

discipula est. In cod. A *discipula* ultimum versus verbum est; signum autem interpunctionis non sequitur, quamquam semper, etiam in versus fine, post omne membrum ponitur. Primae litterae versus sequentis iam non exstant, ut verbi *quicquid* litterae *uid* tantum legantur. Dubium non est quin spatium lacunae refectioni usitatae multo maius sit, quam ob rem legendum esse suspicor: *discipula est. Quicquid*, quod cum lacunam optime explet tum interpunctionis absentiam explicat. — De re cf. res. 12 (41. 23). praemisit (sc. deus) tibi naturam magistram, summissurus et prophetiam, quo facilius credas prophetiae discipulus naturae. Arnob. nat. 1. 33. duce natura et magistra.

ista, pro *haec*; cf. Blokhuis. p. 71. — *magistro scilicet*. Tm. praepositionem altero membro saepius omisisse docet Löfstedt. Z. Spr. T. p. 61 sqq.; ad *scilicet* p. 64; e.g. Marc. 4. 1 (423. 16). in unum et eundem deum....., illum scilicet..... Cf. et Th. St. T. IV. p. 83. — *Scilicet* ab hoc scriptore saepe numero usurpatur ad praecedentia explicanda. Th. St. T. I. p. 80; e.c. an. 24 (338. 15).

2. **instituto**re. Vomabulum aetatis argenteae, sensu latiore e.g. Sen. benef. 6. 17. 1 (sec. codd.), sensu '*praeceptor*' apud T. primum.

in te est aestimare. Usus infinitivi subiecti verbi *est* apud scriptores inferioris latinitatis usitatissimus est; cf. Hoppe. Diss. p. 19 sq.; Hofm. p. 583; exempla ex To collecta apud Hoppe.

Synt. p. 47; v. Hartel. Patr. Stud. I. p. 51. De structura est in alqo c. Inf. vide Kühn.-Stegm.² II. 2. p. 244; 246. A. 5. — *aestimare de.* cf. c. 1 § 1. *de pro ex.*

vatem... augurem... prospicem. Substantiva pro adiectivis; Blokhuys. p. 85, Hoppe. Synt. p. 94 sq. (qui exempla tantum citat verborum in *-tor* et *-trix* desinentium). Cf. an. 19 (331. 17). quidam augurem incommodorum vocem illam flebilem (sc. primam infantis) interpretantur. an. 24 (339. 18). Sed nec quisquam hominem non et ipse aliquando praesagam animam suam sentit, aut ominis aut periculi aut gaudii augurem. Plat. Phaedr. p. 242. c. ὡς δήτοι, ὃ εἰαῖρε, μαντικόν γέ τι καὶ ἡ ψυχή. — *prospicem.* ἀλ. Hoppe. Beitr. p. 139.

mirum. 'Der Nominalsatz herrschte seit idg. Zeit. besonders oft.... in festen Formeln der Alltagssprache wie *mirum quin, minime mirum, nil mirum.*' Hofm. p. 625. Cf. spect. 11 (13.24); 22. in.; or. 22 (O. 1. 574); ap. 45. 1 (v. Waltzing. Comm. p. 180); hoc loco ter.

homini divinare. Verborum ordinem codicis A rectum esse censeo; nam et verba *a deo data* non solum in sententia subsequenti sic *mirum, si a deo data eadem canit*, sed quoque supra c. 2 § 4. *si enim anima aut divina aut a deo data est sine dativo obiectivo sunt posita, et vocabulum homini verbis novit divinare* apte iungitur; postremo haec collocatio meliorem clausulam praebet, cum creticus (~ ~ -) dispondaeum antecedit. Cf. Hoppe. Beitr. p. 54; Löfstedt. Z. Spr. T. p. 3. A. 2; 76 sqq.. — *divinare*, absolute usurpatum et an. 28 (348. 10); cf. Thes. L.L. V. 1618. 62.

etiam circumventa etc.. Quamquam ab adversario, i.e. diabolo, circumventa est anima, ut expectares eam veritatem iam non nosse, tamen eam dei et bonitatis eius et decreti eius memi-

nisse probant testimonia animae, immo adversarium ipsum sentit, quamvis eam induxerit, ut ipsum deum existimet; animam et suum exitum meminisse non solum eruptiones eius monstrant sed etiam famae cupido post mortem. Iure igitur Pamelius in editione sua anni MDXCVII — itaque Rigaltio prior — lectionem cod. A restituit legens: *et adversarii*, dum explicat: „.....mendum subesse videatur, ut legendum sit ‘*et adversarii*’, ut referatur ‘*exitus sui*’ ad statum animae post mortem, et ‘*adversarius*’ ad Sathanam, uti supra latius cap. 3.”

Et recte adnotavit RW, spatium in A maius esse quam pro simplici refectione *adver|sarii*. — *circumventa*. cf. c. 3 § 2.

dedit nosse. Sensu *concedere, tribuere* verbum *dare* in oratione soluta tantum apud Vitruvium 7. 10. 4 et Eccl-os cum infinitivo finali coniungitur; Hofm. p. 580. Exempla ex To citat Hoppe. Synt. p. 43 et Thes. L.L. V. 1678.

3. **eiusmodi.** T. hoc verbo vel maxime utitur, non solum pro adiectivo sed etiam vice substantivi, subiecto vel obiecto sive pendente a praepositione; v. infra § 4 et c. 6 § 3. Cf. Blokhuis p. 76 sqq.; Waltzing. Comm. p. 73 ad ap. 15. 6.

putavit. De forma perfecti vide Löfstedt. Z. Spr. T. p. 23 sqq.. — *et congenitae*. Haec lectio est servanda; nota Oehlerii in app. crit. falsa est: *et iam hodie exstat in A signo interpunctionis praemisso*. — *conscientiae tacita commissa*, sc. a Deo animae in procreatione. Cf. virg. vel. 5 (O. 1. 890). Hinc ergo tacita conscientia naturae ipsa divinitas animae in usum sermonis eduxit nescientibus hominibus.

dicet. Futurum apud T. saepe vim potentialem habere docuerunt Hoppe, Synt. p. 64 sq., et Thörnell, St. T. III. p. 43. — *diventilatis*, i. q. divulgatis, dissipatis. Thes. L.L. V. 1571. 32; *âλ.* Hoppe. Beitr. p. 147. — *publicatarum*. Ita et Kellner in

editione altera, cum in priore Iunii coniecturam *publicatum* receperat. Interpretatio Iunii '*publicatum litterarum usum ex comparatione sequentis membri*' plane contrarium est, si recte intellego, ei quod adversarius quem T. inducit, adseverat; qua difficultate Kellneri prior translatio verbis prave iungendis evadere conata est. — *corroboratum*. Hoc verbum T. habet in deliciis; cf. Th. St. T. IV. p. 143. A. 2.

taliter. Hoc adverbium aetate posteriore primum occurrit; ap. Martial. Ep. 5.7.3; Plin. nat. hist. 35.124; Tert. ap. 7.5. Cf. Waltzing. Comm. p. 42.

4. **stilus**, pro *scriptura* quasi submutat T. idol. 23 (57.3). non valet tacita vox in stilo et mutus in litteris sonus. Cf. Waltzing. Comm. p. 85; Hoppe. Synt. p. 123 et A. 1. — Attendas anaphoram, adlitterationem, homoeoptoton (sermo quam liber — sensus quam stilus.).

numquid, inferiore latinitate magis magisque pro *num* usurpatur; Hofm. p. 649. — *ante litteraturam*, i.e. antequam l. inventa est; de brachylogia cf. Hoppe. Synt. p. 141.

divulgationem, i.q. *promulgationem*, praecipue dictorum. Thes. L.L. V. 1647.27. Hoc verbo T. primus utitur; cf. Hoppe. Beitr. p. 135; praeterea apud Chalc. comm. 165. ex divulgatione famae; Novell. Anth. 1.5 (a. 468). — *mutus ab*, i.q. *sine, carens*. Cic. ad Att. 8.14.1. omnino intellego nullum fuisse tempus... quod magis debuerit mutum esse a litteris. Cf. Hoppe. Synt. p. 36; Oehler. I. p. 410. A.e, qui et alia adiectiva cum praepositione *ab* structa affert.

5. **mendicabat**. Eadem metaphora nat. 1.10 (77.4). sanctitas locationem mendicat (cf. an. 51. p. 382.11), sed hoc loco verbum absolute usurpatum est. Cf. Hoppe. Synt. p. 190.

opinor. Hic usus paratacticus quem dicunt, saepius sensu quodam

ironico, apud T. identidem reperitur; Bindley. p. 30; Waltzing. Comm. p. 23; Hofm. p. 688. Cf. infra: antequam Mercurius, opinor, natus fuisset; similiter § 6: et unde, oro, ipsis litteris contigit nosse... — *nec ullus*, i.q. ne ullus quidem. *nec pro ne-quidem* hic scriptor libenter utitur. Hoppe. Synt. p. 106.

cessantibus. Verbum *cessare* in sermone ICt-orum idem valet quod *deficere, deesse*. Thes. L.L. III. 960. 21 sqq.; cf. Tert. idol. 11 (41.15); Marc. 1.11 (304.4). Pronomen, ad quod respicit *sine quibus*, ut aetate posteriore magis et magis fieri solet, omissum est. Cf. Löfstedt. Krit. Bem. p. 70 et A. 1; Z. Spr. T. p. 54 sq.; Hoppe Beitr. p. 111; Hofm. p. 707. — Kroymann. Quast. Tert. crit. p. 62. abl. absol. ita intellegit: 'tum cum etiam nunc cessabant'. Falso autem: abl. absol. vim condicionalem habet et repetitur sententia condicionali *si ea... retro non fuerunt*. Quod Kr. *etiam tunc* in unum congerit, nihil obstat sed necesse non est; cum autem *etiam* ante *hodie* removendum censet, ei non adsentior. Sensus enim est hic: si illo tempore ea verba deerant, quibus etiam hodie carere non possumus, illis quidem temporibus sermo mendicabat. — Itaque prius vocabulum *etiam* potius abundanter dictum est, sed hoc sermonis Tertulliani proprium est; cf. Th. St. T. II. p. 78 sq..

non potest. Ellipsis verbi *esse ad posse*, praecipue post *sine* vel sententias negativas, apud Tm ita usitata est, ut lectio codicis A procul dubio servanda sit. De hac consuetudine permulta exempla collegit Löfstedt. Krit. Bem. p. 89 sq.; e.c. res. 45 (91.28) magis illud prius est, sine quo priora non possunt; Marc. 1.25 (326.16); 4.24 (501.24); pud. 5.9 (227.8); bapt. 13 (212.29); idol. 10 (40.16); fug. 2 (O. 1.464);

c. fem. 1. 5 (O. 1. 707); 2. 12 (732); exh. cast. 12 (O. 1. 753); an. 18 (328. 14). Cf. v. Hartel. Patr. Stud. II. p. 46; IV. p. 60; Hoppe. Synt. p. 144; Beitr. p. 46; Hofm. p. 626. § 198 β.; iterum quaestionem *posse* = *posse esse*, structuram personalem locutionis *potest* (i. q. fieri potest), tractavit Löfstedt. Synt. II. p. 269 sqq.. — Recte adnotavit Löfstedt l. c. (Krit. Bem.) insertione formae *esse* meliorem clausulam deleri.

tam proxima. Haec vox vim suam superlativam ita amiserat, ut *tam* vel *magis* addi posset. ap. 23. 17. magis fides proxima est adversus semet ipsos confitentes quam pro semet ipsis negantes. scorp. 3 (151. 12). tam proximum parentem; res. 63 (124. 20); c. Chr. 7 (O. 2. 440); Prax. 3 (321. 5). Cf. Rönsch. It. et Vulg. p. 417; Koffmane. p. 118; Hoppe. Diss. p. 49; Beitr. p. 464 sq.. Praeterea Gell. 3. 15. cum obvium proximumque esset dicere.

retro, i. q. *antea*, ut innumeris locis apud T.; Hoppe. Synt. p. 113; Oehler I. 34. A. a (ad spect. 9).

antequam... germinassent. Haec sententia in A omissa est, sed glossa inter verba irrepta membri subsequentis *antequam M.... fuisset* existimanda mihi non videtur metaphorae causa *germinassent* qua T. et Iud. 2 (O. 2. 703 sq.) utitur: (omnia praecepta legis) quae suis temporibus edita germinaverunt; praeterea habet egregiam clausulam (cret. + ditr.). — *antequam* aetate posteriore magis magisque pro *priusquam*, praecipue cum coniunctivo structum, usurpatur (prius vocab. iam apud Cic. usitator est); Hofm. p. 735. — *retro-antequam*. Eiusmodi abundantiam T. habet in deliciis: Hermog. 26 (154. 22) ante-antequam. Cf. Löfstedt. Z. Spr. T. p. 41; Th. St. T. I. p. 79; ib. de repetitione voc. *antequam*.

in saeculo. ap. 5. 2. Tiberius ergo, cuius tempore nomen Christia-

norum in saeculum intravit. Cf. Waltzing ad loc. de voce *saeculum*, Comm. p. 33.

Mercurius. cor. 8 (O. 1. 436). primus litteras Mercurius enarravit. spect. 10 (12. 27). quae vero.... litteris transiguntur,Mercurios mancipēs habent (Isidorus *lyris* pro *litteris* citat). — Plato narrat in Phaedro p. 274. c. Aegyptios Hermen nomine *Θεὸς* deum sapientiae ut litterarum inventorem colere ac venerari. cf. Cic. nat. deor. 3. 22. 56; Lact. div. inst. 1. 6. 2 sq.; Oehler I. p. 410. A. f. Alio autem loco T. Saturno illam inventionem attribuit: ap. 10. 8. ab ipso (sc. Saturno) primum tabulae et imagine signatus nummus (sc. inventa sunt); cf. Oehler ad loc. I. p. 156. A. q. Min. Fel. 22. 9 (ed. Waltzing. 21. 5) itaque Saturnus.... rudes illos homines et agrestes multa docuit....: litteras imprimere, nummos signare, instrumenta conficere. — Utroque loco autem de Latinis sermo est, hic de toto genere humano.

6. **oro.** vide supra § 5. s.v. opinor.

contigit nosse. Ad Verg. Aen. 6. 109 sq.: ire ad conspectum cari genitoris et ora Contingat, adnotavit E. Norden.³ p. 156 structuram *contingit c. Inf.* ex analogia verbi gr. *συμβαίνει* post Vergilium et Horatium in prosa quoque accrescere. Exempla ex To collegit Hoppe. Synt. p. 48; Thes. L.L. IV. 719. 17 sqq.; vide et infra: sumsisse et tradidisse contigit vobis.

in usum loquelae. Sicut ap. 22. 2 ita hoc loco lectionem *in usu* corrigendam esse Hoppe probavit, Beitr. p. 27; ib. de vi consecutiva praepositionis *in c. acc. structae* disserit, ut iam antea Synt. p. 38; cf. virg. vel. 5 (O. 1. 890). ergo tacita conscientia naturae ipsa divinitas animae in usum sermonis eduxit. — *loquelae.* Ita scriptum est in A infra c. 6 § 3, ut hoc quoque loco, ubi iam non exstat, eodem modo suppleam; cf. Georges.⁷

II. p. 622 et Hofm. p. 217; de sensu Hofm. l.c., Rönsch. It et Vulg. p. 46.

disseminare. Cic. Planc. 56. disseminato dispersoque sermoni. Tert. Marc. 4. 21 (489. 17); praescr. 30 (O. 2. 27). Cf. Thes. L.L. V. 1452. 52. — Observes quantopere tricolon subsequens prima specie homoeoteleuton esse videatur.

scripturae, sensu concreto T. identidem in numero plurali utitur pro *scripta*. praescr. 17 in. (O. 2. 17); 38. in. (35); scorp. 12 (172. 5); pud. 9 (238. 30); res. 22 (54. 21); 63 (125. 6); Marc. 2. 19 (362. 9); 3. 17 (404. 5); ap. 20. 1 et Waltzing. Comm. p. 88 ad loc.; nat. 2. 2 (95. 21) et Borleffs. Index. III. p. 89.

penes nos vel Iudaeos. De praep. *penes* v.c. 1. § 2. — ap. 21. 1. edidimus antiquissimis Iudaeorum instrumentis sectam istam esse suffultam (cf. cc. 18-20). — Haec cognatio Iudaeorum illis temporibus extraneos confudit: ap. 16. 3. atque ita inde praesumptum, opinor, nos quoque, ut Iudaicae religionis propinquos, eidem simulacro (sc. onagri) initiari. nat. 1. 11 (81. 6). Tac. ann. 15. 44 'Iudaeam originem huius mali' nominat, cum de Christianis sermo est. Cf. Tac. frg. Hist. ap. Sulp. Sev. 2. 30. 6. has superstitiones, licet contrarias sibi, isdem tamen auctoribus profectas. Christianos ex Iudaeis existisse. radice sublata stirpem facile perituram. Cf. Mayor-Souter. p. 281.

in quorum oleastro etc.. metaphora ex natura deprompta, ut supra c. 3. § 2. tradux; v. Hoppe. Synt. p. 194 sqq.; praescr. 36. ex. (O. 2. 35) Cf. Rom. 11. 17. Quod si aliqui ex ramis fracti sunt, tu autem, cum oleaster esses, insertus es in illis, et socius radicis, et pinguetudinis olivae factus es; ib. 24. Nam si tu ex naturali excisus es oleastro, et contra naturam insertus es in bonam olivam: quanto magis ii qui secundum naturam, in-

serentur suae olivae? — Oehler. p. 410. A. g. et Prud. Apoth. 338 citat.

multo... antecedant Quod ad verba *vel modica tantum aetate aliqua* pertinet, iure v. Hartel interpolationes Reifferscheidii reiecit; sed et illius permutatione *tamen* pro *tantum* opus non est, cum argumentum vocem *tantum* in A iam non exstare ideoque itidem *tamen* legi posse non apte cohaereat. In A *tan* legitur, quarum littera *n* expressa exstat spatio exiguo subsequente, ut inter duas litteras non ligatas; cetera non comparent. Verba: 'of ook maar 'n geringe tijd' concessionem indicant praecedenti *multo*. — *modica*, apud ICtos usitatum est pro *parvus* ideoque Ti. proprium. cf. Rönsch. It. et Vulg. p. 334 sqq.; Hofm. p. 440; 445. — *antecedant*. v. Thes. L.L. II. 145. 51 sqq.. — T. eandem rem identidem adfert, maxime in ap. c. 19 (cf. verba subsequencia: *ut suo loco edocuimus e.q.s.*). frg. Fuld § 3: deinceps (i.e. post Moysen) multa et alii prophetae vetustiores litteris vestris; nam et qui ultimo cecinit, aut aliquantulo praecurrit aut certe concurrit aetate sapientiae auctoribus, etiam latoribus legis. ap. 19. 2. omnes itaque substantias omnesque materias, origines, ordines, venas veterani cuiusque stili vestri, gentes etiam plerasque et urbes insignes historiarum, indices custodesque rerum unius interum prophetae scrinium saeculis vincit, in quo videtur thesaurus collocatus totius Iudaici sacramenti et inde iam et nostri.... 4. ceteri quoque prophetae, etsi Moysi postulant, extremissimi tamen eorum non retrosioresprehenduntur primoribus vestris sapientibus et legiferis et historicis. (Cf. Mayor-Souter. p. 274 sq.). ap. 47. 1; nat. 2. 2 (95. 19). Eodem mode et alii defensores disciplinae Christianae argumentantur: Iust. ap. 1. 44, cum Platonem e Moyse hausisse

affirmavit. *πρεσβύτερος γὰρ Μωσῆς καὶ πάντων τῶν ἐν Ἑλληνισι συγγραφέων.* Theoph. ad Autol. 3. 29. *ὅτι μὲν οὖν ἀρχαιότερος ὁ Μωσῆς δέκνεται ἀπάντων συγγραφέων (οὐκ αὐτὸς δὲ μόνος ἀλλὰ καὶ οἱ πλείους μετ' αὐτὸν προφητῆται γενόμενοι) καὶ Κροίσου καὶ Βήλου καὶ τοῦ Ἰλιακοῦ πολέμου, δῆλόν ἐστιν.* *ibid.* de Zacharia, ultimo propheta temporibus Darii. Tatian. or. ad Gr. 40 sq.. Consensionem philosophiae Graecae cum lege Mosaica iam Aristobulus, Peripateticus Iudaicus (a. CL a. Chr. n.) ita explicat illos a sacris scriptis Iudaeorum sapientiam suam mutatos esse. Similiter Philo; cf. Zeller. 5. 3. p. 257 sqq.; 347.

loco suo sc. ap. 19. cf. notam proximam. — *suo*, i. q. *proprio*. ap. 6. 10. *studium.... deorum colendorum.... suo loco ostendam.* *ib.* 42. 7. *Fuld.*, de suis, de propriis locis sumam. cf. c. 1. § 1; 2 § 1. *suis* vocabulis.

eloquia: de eo quod loquendo editur: *verbum, vocabulum.* Thes. L.L. V. 2. 415. 38; 56. Cf. ap. 23. 1. *pueros in eloquium oraculi elidunt.*

de nostris, sc. litteris animam haec eloquia usurpasse. — *credendum erit*, sensu potentiali.

quia potiora... posteriora. ap. 19. *frg.* *Fuld.* 5. adeo respici potest tam iura vestra quam studia de lege deque divina doctrina concepisse. Quod prius est, hoc sit semen necesse est. Inde quaedam nobiscum vel prope nos habetis. Tatian. or. ad Gr. 40. *καὶ χορὴ τῷ πρεσβέοντι (sc. Μωσῆ) κατὰ τὴν ἡλικίαν πιστεύειν ἤπερ τοῖς ἀπὸ πηγῆς ἀρυσσάμενοις Ἑλλήσιν οὐ κατ' ἐπίγνωσιν τὰ ἐκείνου δόγματα. πολλῇ γὰρ οἱ κατ' αὐτοὺς σοφισταὶ κερχημένοι περιεργία τὰ ὅσα παρὰ τῶν κατὰ Μωσέα καὶ τῶν ὁμοίως αὐτῷ φιλοσοφούντων ἔγνωσαν, παραχαράττειν ἐπειράθησαν.* Eodem modo per contrarium autem inversum: *exh. cast.* 6 *ex.* (O. 1. 746). *puto autem etiam in humanas constitutiones atque de-*

creta posteriora pristinis praevalere. — *posteriora*. Hanc lectionem spatium exigit, quod multo maius esse quam pro refec-tione vulgo recepta adsentieris, si lacunam versus prioris com-parabis: *non de vestris quia potiora sunt — priora quam poste-riora quae et ipsa*. Cf. locum proxime citatum, exh. cast. 6 ex..

instrui sustinebant, i.e. *expectabant*. Rönsch. It. et Vulg. p. 381 sq.. Oehler. I. p. 480. A.d. ad fug. 11. — De inf. pass. vice subst. usurpato v. Hoppe. Synt. p. 42; Th. St. T. I. p. 58.

instructam concedamus, sc. *eam* i.e. *animam*. — De ellipsi subiecti in structura A. c. I. cf. c. 3. § 1; de *concedere* sensu verbi *pati* cum A. c. I. structo, Hofm. p. 585; Thes. L.L. IV. 15 sq..

de nostris sumsisse. Iust. ap. 1.44. καὶ πάντα, ὅσα περὶ ἀθανασίας ψυχῆς ἢ τιμωριῶν τῶν μετὰ θάνατον ἢ θεωρίας οὐρανίων ἢ τῶν ὁμοίων δογμάτων καὶ φιλόσοφοι καὶ ποιηταὶ ἔφασαν, παρὰ τῶν προφητῶν τὰς ἀφορμὰς λαβόντες καὶ νοῆσαι δεδύνηται καὶ ἐξηγήσαντο. Theoph. ad Autol. 2. 8; 37. Min. Fel. 34. 5. illi (sc. philosophi) de divinis praedicationibus prophetarum umbram interpolatae veritatis imitati sint. Tert. ap. 47, inprimis §§ 1-2. — Notandus est usus Inf. Pf. forma *contigit* coniuncti; fortasse habet vim aoristi. Cf. usum Inf. Pf. ad praeterita verborum impersonalium apud Hofm. p. 592; Hoppe. Synt. p. 52 sq..

7. **non multum refert**. De descriptione mensurae deque interroga-tione bimembri a verbo *refert* pendente cf. Hofm. p. 408 — *an a litteris dei*. Lectio cod. A. servanda est; omnino enim a consuetudine sermonis Latini non discrepat praepositionem *ab* rebus adiungi, ut notio agentis augeatur, quae hoc loco per contrarium premitur. Cf. Hofm. p. 435.

in usus communis callositatem. In A prave usu pro usus scrip-tum est. Quare autem editores litteram *s* vocis *communis* ad

verbum proximum *callositatem* attraxerint, me fugit. — Recte Rigaltius interpretatus est: 'consuetudo quae longo usu veluti callum obduxit'. Vice adiectivi igitur T. substantivo utitur, quod eandem qualitatem abstracte exprimit; ad quem usum hypallage accedere solet. Cf. multa exempla ap. Hoppe. Synt. p. 87. — *callositatem*. Usus translati Thes. L.L. III. 175.51 nullum citat nisi nostrum locum et nat. 2.1 (94.2): *sedenim multa sunt, quibus teneritas conscientiae obduratur in callositatem voluntarii erroris.* Cf. Rönsch. It. et Vulg. p. 53; Oehler. I. p. 411. A.k.

Caput 6.

1. **crede itaque tuis.** Kroymann p. 62 insertionem verbi *litteris* ante *tuis* necessariam putat, sed falso; nam haec verba non solum finem capitis prioris (*litterarum tuarum*) excipiunt, sed et vocabulo *divinis*, sc. *libris*, opponuntur, fonti secundo ex quo cognitio divinae disciplinae hauriri potest. Fides autem Scripturae sacrae litteris apologeticis Christianorum defenditur. (commentariis nostris). — Cf. Hoppe. Beitr. p. 43 et inprimis A. 3, ubi complura eiusmodi ellipseos exempla allata sunt. — Praeposito *de* h. l. idem valet quod *ex* (itaque non usurpata ad. gen. part. circumscribendum), pariter atque in membro subsequenti *de animae ipsius arbitrio*, tertio fonte e quo fides naturae oritur.

elige... veritatis. In Agobardino lacuna est inter vocolas *ex* et *sororem*, cuius spatium refectionem e B depromptam et vulgo acceptam non patitur. Coniectura quidem Wilamowitzii *fideiusorem* a Kroymann l.c. p. 63 defensa qua pronomen *quem* servari potest, mihi arridet, sed reiectionem gravor vocis *sororem*, qua metaphora cum a Tertulliano non aliena tum apud antiquos, ut infra exemplis monstrabo, usitata deletur. Quae cum ita sint, lacunam hunc in modum explere velim: *elige quam ex his fidem sororem observes veritatis.* — *fidem*, i. q. argumentum, testimonium, documentum. Thes. L.L. VI. 671. 76 sqq.. — *sororem*. ap. 12.2. Quantum de simulacris

ipsis (sc. deorum), nihil amplius deprehendo quam materias sorores vasculorum instrumentorumque communium. an. 2 (302. 5). sed et medicinam inspexi, sororem, ut aiunt, philosophiae. Plaut. Poen. 417. hanc per dexteram perque hanc sororem laevam. Catull. 66. 51 sq.. abiunctae paulo ante comae mea fata sorores Lugebant. — Similiter apud Graecos usus vocis ἀδελφός reperitur: Soph. Antig. 191 sqq.. τοιοῦθ' ἐγὼ νόμοισι τήνδ' αὔξω πόλιν. Καὶ νῦν ἀδελφὰ τῶνδε κηρύξας ἔχω ἄστοῖσι παιδῶν τῶν ἀπ' Οἰδίπιδος πέρι. ib. O.C. 1262; frg. 663. ἡ δὲ μοῖρα μάλιστα ἀδελφῆ τῆς πονηρίας ἔφν. Plat. Phaedr. p. 276. d.; legg. p. 683. a.

crede naturae In ap. 8. 1 quoque T. naturam advocat: ut fidem naturae appellem adversus eos qui talia credenda esse praesumunt, ecce proponimus.... Cf. cor. 7 (O. 1. 430). proinde coronarii isti agnoscant interim naturae auctoritatem communis sapientiae nomine. an. 2 (300. 24). sed et natura pleraque suggeruntur quasi de publico sensu.

si de tuis litteris dubitas. Incredible vero est editores atque commentatores tantopere in tractandis his verbis oleum et operam perdidisse: distincte et procul dubio exstat in *A sidEuis litteris*. Rigaltius in Adnotationibus suis p. 121: haec etiam, inquit, animadversa aut restituta suis locis afferent lucem.... c. 6. si de tuis litteris dubitas. — March quem Agob. ipsum non inspexisse verisimile mihi videtur, sine ulla adnotatione '*si de tuis litteris*' recepit. — v. Hartel. Patr. Stud. III. p. 73 idem coniecit pro Reifferscheidii lectione *si tu tuis litteris*. — Cf. virg. vel. 16 (O. 1. 907). In his consistit defensio nostrae opinionis secundum scripturam, secundum naturam, secundum disciplinam. Scriptura legem condit, natura contestatur, disciplina exigit.... Si scriptura incerta est, natura manifesta est, et de

eius testimonio scriptura incerta non potest esse. Si de natura dubitatur, disciplina quid magis deo ratum sit ostendit. — *dubitare de* optimae aetatis est; cf. Waltzing, Comm. p. 88 sq. **crede animae.** Ex errore in app. crit. RW. qui adnotat in A *credis* legi, quae nota autem ad *credas* versus subsequenter pertinet, v. Hartel. l.c. p. 74 verba *ut et naturae et deo credas e.q.s.* vertit: wenn du an die Stimme der Natur und der hl. Schrift (deo) glaubst, dann wirst du an deine Seele glauben und an dich selbst. Cum firmamento, lectione sc. *credis* in A, tota corrumpit interpretatio, praeterquam quod sensum vocis *ut* = *wenn* apud T. gravor (cf. Hofm. p. 764. § 326. Zus., ubi duo tantum exempla saeculi IV. p. C.n. allata sunt). — Attendas chiasmum: neque deus neque natura mentitur. Ut et naturae et deo credas....

ut et tibi credis. Indicativum servandum esse censeo ut supra c. 4. § 7. *ne iam timenda est amissio bonorum*, ubi editores eodem modo structuram commutarunt *nec* pro *ne* scribentes. Cf. Löfstedt. Synt. II. p. 431 de usu *ut* consecutivi c. Ind. apud Gaium.

tanti facis quantum... facit. Permutatio genetivi et accusativi pretii; hunc, acc. dico, ex accusativo adverbiali esse profectum verisimile existimat Löfstedt. Synt. I. p. 211 sq., qui plura exempla adfert. — Cf. fug. 12 (O. 1.484), si non *tanto* sibi constabit homo, *quanti* constitit domino.

cuius es totus. cf. c. 1. § 5. novum testimonium advoco.... toto homine maius, id est totum quod est hominis. ap. 29, 3, ita (dei) qui sunt in Caesaris potestate, cuius et toti sunt, quomodo habebunt salutem Caesaris in potestate....?

propter quam deos negligis. Recte v. Hartel l.c. p. 74 argumentatur: 'Es ist unverständlich, dass der Heide, welchen der

Schriftsteller im Auge hat, Gott um der Seele und ihres bestimmenden Einflusses willen ignorieren soll, zumal folgt: *cum enim times fieri Christianus eam conveni...* Dem Einfluss der Seele aber folgt der Heide,wenn er Aeusserungen der Art, wie *deus videt omnia*, gebraucht.' (quibus deos neglegit et esse negat) 'Hingegen scheint mir Rigaltius' Erklärung unhaltbar: 'deum neglegis, qui scilicet times fieri Christianus, ne nobiscum pro nomine Christi animam, hoc est vitam ponas.' Der Gedanke an das Martyrium liegt der ganzen Betrachtung fern.' (praeterquam quod sensus mutatio vocis anima in verbis propter quam vix ferenda est) 'Das aber hat Rigaltius richtig gefühlt, dass der Singular *deum* auf keinen andern Gott als den der Christen bezogen werden könnte.'

2. **conveni.** verbum forense, i. q. *iudicio aggredi*. Hoppe. Diss. p. 81; Blokhuis. p. 132; Waltzing. Comm. p. 133 ad ap. 28. 1: *aborder qqn., pour lui demander raison.* cf. ap. 35. 6. *ipsos Quirites ipsamque vernaculam septem collium plebem convenio, an alicui Caesari suo parcat illa lingua Romana?*

cur cum alium colat. Spatium lacunae coniectura Harnackii ad litteram expletur; ita hoc membrum consentaneum est cum verbis sequentibus *cur cum maledicendo spiritus denotat*. Coniunctivus non est molestus, si *cum* vim adversativam attribuis, praesertim cum similis sonus *colat-nominat, denotat-pronuntiat* multum valuerit. — Sententia compendium est capituli 2 § 1; cf. Lact. div. inst. 2. 1. 7 (supra cit. c. 2. § 1. ad *tantum deum nominas*); ib. 10.

maledicendo. Gerundium pro part. praes. iam apud Sallustium reperitur, sed hic usus in sermone vulgari posterioris aetatis accrescit cum damno participii praesentis. Hofm. p. 600. Cf. Blokhuis. p. 29; Hoppe. Synt. p. 56 sq.; multa exempla ex

To. collegit Waltzing. Comm. p. 73, ex N.T. Rönsch. It. et Vulg. p. 432 sq. — De re cf. c. 3.

cur ad caelum contestatur. ap. 17.6. denique pronuntians haec (sc. deus videt etc.) non ad Capitolium sed ad caelum respicit. Novit enim sedem dei vivi; ab illo et inde descendit. Cyprian. Quod idola. 9. v. supra c. 2. § 1. Lact. epit. 20. 10 sententiam div. inst. 2. 1. 14 sqq. prolatam ita constringit: Sursum autem spectat, qui deum verum et vivum qui est in caelo, suspicit. Arnob. nat. 2. 3. quasi nos cernat, faciem sublevamus ad caelum. — Opinio deum in caelo sedem habere vetustissima est; cf. illud Homeri (Il. 2. 412) *Ζεῦ, κούδιστε, μέγιστε, κελαινεφές, αἰθέρι ναίων*. Suspicientes ad caelum, ait Cicero, intelligimus deum esse; et ita progreditur, nat. deor. 2. 2. 4 (~ 3. 4. 10): quod ni ita esset, qui potuisset adsensu omnium dicere Ennius 'aspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem' (Scen. 345. V.). Cf. Ciceronis conversionem Eurip. fragmenti 935. N¹ (941. N²) in secundo libro operis quod inscribitur de natura deorum (25. 65). — Ut ad caelum unde sumus, suspiciamus, deus homini os sublime dedit: Cic. legg. 1. 9. 26; Ovid. met. 1. 85 sq.; cf. Sall. Cat. 1. 2. Hominem igitur deum (deos) appellansem et implorantem ad caelum oculos attollere res ipsa loquitur et magnam vim exemplorum ex litteris antiquis affere possim. — *contestari* vulgo usurpatur pro *deos invocare*. cf. c. 2. § 7.

ad terram detestatur. Sicut superos invocantes suspiciebant ad caelum et manus ad sidera tendebant, ita homines oculos in terram convertentes terram tangebant manibus, cum Tellurem s. Terram Deosque manes cum detestatione invocabant. Cf. Macr. 3. 9. 11 sq. '...Tellus mater teque Iuppiter obtestor.' cum Tellus dicit, manibus terram tangit: cum Iovem dicit,

manus ad caelum tollit. Liv. 7.6.4. (M. Curtium dicitur) silentio facto templa deorum immortalium, quae foro imminent, Capitoliumque intuentem et manus nunc in caelum nunc in patentes terrae hiatus ad deos manes porrigentem se devovisse. Cf. Wissowa. Religion u. Kultus der Römer. ² p. 194 sq. — *detestari*, i. q. exsecrari; hoc uno loco absolute usurpatum. Thes. L.L. V. 810.63. De adnominatone *contestatur-detestatur* vide Hoppe. Synt. p. 168 sq.; cf. idol. 14 (45.24). o blasphemiam martyrii adfinem quae tunc me testatur Christianum, cum propterea me detestatur.

vindicem convenit. Kroymann l.c. *iudicem* pro *uidicem*, quod in A extat, reiciens ad c. 2 § 7. *in tuo foro aliunde iudicem appellas*, et infra § 4. *iudicii divini invocatio ubique*, acceptabili coniectura proponit, sed antithesin *servit-vindicem convenit*, quam reliqui omnes offerunt, praeferendam esse censeo. — *alibi.... alibi*. Cf. idol. 5 (35.9) *alibi vetat, alibi mandat*. Hieron. ep. 48. 13. *alibi minari alibi percutere*. Attendo *alibi* apud ICtos saepius idem valere quod *penes alium*. Thes. L.L. I. 1554.76.

Quid... vult. Iure v. Hartel p. 74sq. lectionem Agob. defendit, qui cum pron. interrogativum in relativum invertere vult, non adsentior. Fortasse et ipse gravatus est, cum optionem faceret, utrum relativum an *quare* pro *quae* praeponeres. Sed: *quid de mortuis iudicat?* respicit ad argumentum capituli 4, verba autem *Quae verba etc.* testimonia cc. 2. 3. 4 reddita complectuntur de quibus sequuntur quaestiones: *Cur aut nobis dedit ea verba e.q.s.* Responsum iam dedit c. 5 § 3: huiusmodi eruptiones animae sunt *doctrina naturae et congenitae et ingenitae conscientiae tacita commissa*.

nec auditos visosque vult. *nec pro ne-quidem*; Hoppe. Synt. p.

106; Beitr. p. 129, ubi de locis simul disserit, in quibus *A ne* pro *nec* falso tradidit. Notandum est negatione utrumque participium negari, cum in hac re negatio altero participio adiungi solet. Cf. Löfstedt. Synt. I. p. 269 sqq.. — *visosque*. Cum hodie litterae *ue* tantum in *A* compareant, auctoritate Reifferscheidii qui se litteram *q* in *A* legisse expresse adnotat, lectionem *visosque* recepi. — De structura *volo c. part. perf. pass.* (~ inf. praes. *A*) vide Kühn.-Stegm. ² II. 1. p. 713. *A. 4*. Cf. Cic. Cat. 2. 27; ad Q. fr. 3. 9. 3. Formam *vult* saepius in fine enuntiati collocari docet Th. St. T. IV. p. 98; cf. Sen. ep. ep. 30. 10. — *aut docuit-aut didicit*. iunctura adlitterata. Cf. Hoppe. Synt. p. 149 sqq..

suspectam habe. ap. 2. 14. suspecta sit vobis ista perversitas.

disconvenientia, nusquam alibi reperitur et a *To.* isocoli causa formata est; Hoppe. Synt. p. 116; Beitr. p. 135.

3. **vanus es.** Hanc locutionem *T.* libenter adhibet sequente enuntiato condicionali; *vanus* in hoc usu idem valet quod *stultus*. e.g. ap. 11. 6. Vani erunt homines, nisi certi sint a primordio et pluvias caelo ruisse.

huic linguae, sc. nostrae, Romanae. — *reputabis*. verbum forense; i.q. *retribuere*, *deputare*. Hoppe. Diss. p. 83; Oehler I. p. 562. *A. a* ad or. 7; II. p. 428. *A. b* ad c. Chr. 3. — *eiusmodi*. v. supra c. 5. § 3. Cf. quod Löfstedt. Arnob. p. 40 sqq., Z. Spr. T. p. 5-7 de usu Latino dicit genetivi solius, ubi sermo Graecus hoc casu ab articula pendente utitur.

de caelo cadit. Locutio proverbialis de persona vel re usurpata tam mira, ut eam quasi donum deorum de caelo cecidisse dicas. Waltzing. Comm. p. 30. Cf. ap. 4. 5. si lex tua erravit, puto, ab homine concepta est; neque enim de caelo ruit. Quinct. inst. 1. 6. non enim cum primum fingerentur homines, analogia

dimissa caelo formam loquendi dedit. Tert. ap. 10. 9 (= nat. 2. 12). ex consuetudine humana qua ignoti vel ex inopinato apparentes de caelo supervenisse dicuntur. Similiter Min. Fel. 21. 7. Cuius locutionis memor Lucr. dixit, 5. 793; non de caelo cecidisse animalia possunt. — Observes adlitterationem *caelo cadit*.

varium nomen. Cum sententia et antithesis tum anaphora coniecturam Ursini defendit. — *una anima, varia vox*. an. 25 (342. 14). num ergo barbarae Romanaeque gentes aliter animantur, quia animam aliud quid quam *ψυχήν* cognominaverunt? Marc. 1. 10 (303. 14). eadem (sc. anima) nec alia et in Aegyptiis et in Syriis et in Ponticis.

propria cuique, i. q. *sua cuique*. De hoc usu vocis *proprius* vide Hofm. p. 473; cf. supra c. 1. § 1. suo proprio.

4. **Deus ubique etc.** epiphora; Hoppe. Synt. p. 147. Ad membra inter se consentanea consequenda Kroymann l. c. aliquot insertiones proposuit, quae sententiam plane permutant, ut taceam quod oratio hoc modo omni varietate careat. Sententia Ti. haec est: Anima testimonium reddit: ubique deus nominatur et unusquisque de bonitate eius loquitur, ubique daemonium notum est et quisque eum exsecratur, ubique iudicium dei invocatur et quisque conscientia mortis detinetur: et haec testimonia omnis anima proclamat. Ecce compendium nostri libelli; ideoque insertio *mors ubique* quae verba in A non leguntur sed omnes editores receperunt, contextum orationis corrumpit et oritur ex eadem prava intelligentia quae Kroymannium ad coniecturam eius deduxit. Verba *mors ubique* h. l. minime apta sunt et ut inania removenda. — *invocatio*, apud Quinct. primum reperitur, inst. 10. 1; 6. 1; Axon. in Div. Verr. 13. incipiebant veteres ab invocatione deorum. Cf. For-

cellini. III. p. 612. — *maledictio*, i.q. detestatio, execratio; verbum sermonis Eccl.-orum. Koffmane. p. 78.

5. **Suo iure.** locutio a sermone forensi deprompta ad animae liberum arbitrium et perfectam libertatem indicandam testimoniorum. — *nec pro ne-quidem* v. supra § 2. — *mutire*. Hoc verbum aetate antiqua et posteriore tantum reperitur et plerumque cum negatione coniunctum de hominibus usurpatur. Cf. Hoppe. Diss. p. 33; Heraeus. Spr. d. Petron. p. 15; Friedländer. Petron. 61. p. 314. praescr. 24 (O. 2. 23). permissum sit eloqui quae Paulo mutire non licuit. — Forma impersonalis pass. verbi *concedere* iam optima latinitate cum infinitivo struitur. Hofm. p. 580.

omnis anima. Repetitione horum verborum T. auctoritatem atque gravitatem auget universitatis testimonii animae.

in tantum et rea... in quantum et testis. Usui accusativi neutrius generis adiectivorum vel pronominum ab *in* praepositione pendens pro locutione adverbiali T. vel maxime indulget. Hoppe. Synt. p. 100. fug. 2 (O. 1. 46). in quantum iustitiae iniquitas aemula est, in tantum materia est ad testimonia eius cuius est aemula. — Praeterea T. *et* particula in enuntiatis correlativis saepissime utitur, etiam si nullum sensum habet. Cf. Löfstedt. Krit. Bem. p. 94; Z. Spr. T. p. 25 sqq., praecipue p. 28, ubi complura exempla affert huius usus simul in propositione primaria simul in enuntiato subordinato. Th. St. T. II. p. 74. Hoppe. Beitr. p. 119.

stabit ante aulas etc. 'Diese Drohung (mit der ewigen Strafe) steht mit Vorliebe am Schluss der apologetischen Ausführungen. Das erklärt sich zunächst einigermassen aus der Natur der Sache; bei der Darlegung des Glaubens gehörten die Anschauungen über die letzten Dinge an dem Schluss.' Lortz.

Tertullian als Apol. I. p. 215 sq.; cf. ap. ex.; spect. ex.; Iust. ap. 1. 68; Theoph. ad Autol. 1. 14. — *stabit ante aulas*. exh. cast. 11 (O. 1. 753). *stabis ad dominum*. *aula* significans *sedes dei* iam apud Verg. Aen. 1. 140; Hor. carm. 3. 11. 16. — *iudicii*, sc. ultimi; pariter c. 4. § 1. diem iudicii. Cf. Teeuwen. p. 71. — *Observes adlitterationem ante aulas dei die iudicii*.

nihil habens dicere. Structura *habere c. Inf.* primum in usum venit ad verba dicendi; e.g. Cic. Rosc. 100 (in Cic. Epist. etiam *habeo scribere*, Att. 2. 22. 6; cf. Landgraf. Komm. zu Rosc. ² p. 197). Hofm. p. 558, ubi opera quae de hac re tractaverunt, citata invenies; praeterea Löfstedt. Synt. II. p. 65 sqq. (qui autem praecipue de periphrasi temporis futuri disserit, cum h.l. *habere fere idem est quod posse*). De hoc usu apud Tm. v. Hoppe. Synt. p. 43.; Th. St. T. II. p. 22.

6. **deum praedicabas et non requirebas.** ap. 17. 3. et haec est summa delicti nolentium recognoscere quem ignorare non possunt. cf. Marc. 5. 10 (630. 13 sqq.). Cypr. Quod idola. 9. Paulus. Rom. 1. 20 sq. ut sint inexcusabiles quia, cum cognovissent deum, non sicuti deum glorificaverunt. Eph. 4. 17 sq.. Min. Fel. 35. 4. Tert. ap. 40. 10. Semper humana gens male de deo meruit: primo quidem ut inofficiosa eius quem, cum intellexeret ex parte, non solum non requisivit timendum sed et alios sibi citius commenta quos coleret — *abominabaris*. v. supra c. 3. § 1; Koffmane. p. 71. — *inferna supplicia*. cf. ap. 11. 11. *poe-nae infernae*.

Christianum nomen sapiebas et persequebaris. Ita lectionem cod. A fuisse spatium exigit et si cum membris praecedentibus comparas, manifestum est repetitionem obiecti non esse necessariam neque ulla lex orandi postulat, ut iteretur; praeterea huiusmodi negligentia scribae in ultimo libelli versu vix ex-

plicabilis mihi videtur. — *Christianum nomen*. locutio a iure publico deprompta; Teeuwen. p. 31; 68. — *sapiebas*. v. Walzing. Comm. p. 35. — Antithesi quintupla T. peroravit, cuius membra pariter cadunt; quartum colon inprimis notandum est, cum propter homoeoteleuton tum adlitterationis causa. Cf. Norden. A.K. ⁴ p. 612.

ADDENDA

Nuperrime mihi in manus venit liber v.d. S. Colombo qui inscribitur Prosa Latina Christiana. voll. III. Torino. 1928-1934, cuius volumen tertium inter alia Tertulliani scripta nostrum quoque libellum continet. Nonnullos locos cum mea editione sive discrepantes sive consentientes commemorare velim.

cap. 1. § 1. testificantes

originem traditionum

3. sed suis quidem &c.: lectionem cod. A recte servavit verbis *atque lectissimis* receptis; interpretationem eius repugno: gli scrittori già un tempo stimati eccellenti mentr' erano ancor pagani, sono disprezzati *quando, fatti cristiani, assumono la difesa della loro fede.*

adfectaverit: affermare con convinzione.

saeculum revincens: (comincerà a) fugire la vita mondana.

7. quae te nunc conscientia detinent: eadem coniectura qua ego Colombo hunc locum restituit nihil autem adnotans.

cap. 2. § 1. cum et

2. benignitatis omnis, benedictio

convertis dictionem

4. adauctorem: premiatore, remuneratore del bene e del male.

5. quomodo timetur.
7. Minerviam calcias furvis galeam formis: ti adatti sul capo la celata a tinte oscure di Minerva. — calciare: indossare, vestire.
te testem efficit
- cap. 3. § 1. qui ea soli
et esse et abominationem e.q.s.: sc. daemonas.
ad necessitatem
- cap. 4. § 5. lautius
maledicis, cuius.... facis? Terram e.q.s.
6. si denique nihil es ipsa ubi e.q.s.
7. excidant
nec iam timenda est
9. Graecos viros: allude specialmente a Empedocle, che secondo una leggenda si sarebbe gettato nel cratere dell' Etna.
10. vel ut litteraturae operibus
11. de sensu post excessum tui: di sentire ancor dopo la tua morte.
- cap. 5. § 1. censetur: T. usa spesso questo passivo nel senso di *derivare*, aver origine.
discipula. Quicquid
2. novit homini divinare
5. prudentior esse non potest
6. priora quam postera
7. an litteris dei
- cap. 6. § 1. elige quam ex his fidelius sororem e.q.s.
propter quam deum negligis: per amor della quale trascuri (di convertirti a) Dio. Et addit Rigaltii interpretationem.

2. cur alium colit
maledicendos

Quid de mortuis iudicat? Quae verba e.q.s.

3. reputabis eiusmodi <auctoritatem>: attribuirai tale autorità da mettere in non cale l'universa natura. Senso: tutta la natura parla di Dio e l'anima umana ne riflette la voce: ciò è ben più persuasivo che le lettere latine e greche. La parole *auctoritatem* è una mia congettura. — Perperam, quia sensus est: *eiusmodi eruptio- nes animae*.
4. mors ubique et conscientia mortis ubique
6. et christianum persequeris

INDEX

ab	5.7	antecedere	5.6
abire	4.11	<i>antithesis</i>	praef. § 6.
abominari	6.6	appellare	2.7
abominatio	3.1	artifex	3.2
abscedere	2.2	aspernatio	3.2
academia	1.6	at	2.2
adauctor	2.4	atque adeo	2.7
<i>adlitteratio</i>	1.3, 5; 2.2, 4 (bis), 7; 3.1; 4.1 (bis), 6; 6.3, 6. al.	atquin	4.7, 11
adscribere	2.3; 4.3	augur	5.2
adsentator	3.1	aula	6.5
adulari	4.5	benedicere	2.2
adversarius	5.2	benedictio	2.2
adversus	2.4	benignitas	2.2
advocare	1.5	bonitas	2.2; 5.4
aemulus	1.1	<i>brachylogia</i>	1.2; 3.1; 4.6, 9, 11; 5.4 al.
aequitas	1.2	bustum	4.4
Aesculapius	2.7	cadere in	2.4
affectare	1.3; 4.10	caerimonia	1.3
agitatius	1.5	calciare	2.7
agnoscere	1.4	callositas	5.7
alias	1.3	capacissimus	1.5
alibi-alibi	6.2	capere	2.3
ambitio	4.10	censeri	5.1
amputare	4.7	Ceres	2.7
an	2.5	certior	4.11
<i>anaphora</i>	1.5; 2.7; 3.2; 6.3. al.	cessare	5.5
angelus	3.2	ceterum	4.4
anima (divina-mortalis etc.)	1.5	Chrysippus	3.1
animal rationale	1.5	<i>Cicero</i>	praef. § 1
		circumventus	3.2; 5.2
		coccinatus	2.7

compitum	1. 6	deus homines curat	2. 3
comprecari	4. 5	deus iudex (videt omnia, reddet)	2. 6; 6. 2, 6
concedere	5. 6; 6. 5	dei (ethnicorum)	6. 1
congenitus	5. 3	devotio	4. 9
congrredi	4. 9	dictio	2. 2
conrecumbere	4. 5	diluere	4. 7
conscientia	1. 7; 2. 6; 5. 3	dilutor	4. 4
<i>consensus gentium</i>	praef. §§. 1-4	disciplina	2. 2
consistere	1. 5	disconvenientia	6. 2
contestari	2. 7; 6. 2	dispector	2. 3
contestificari	1. 2	dispunctio	4. 1
contingit	5. 6 (bis)	disseminare	5. 6
convenire	6. 2	diventilare	5. 3
conversatio	2. 2	divinare	5. 2
convivium	4. 5	divulgatio	5. 4
corroborare	5. 3	dos	4. 2
corruptibilis	2. 3	dubitare de	6. 1
credere	1. 4	<i>dum causale c. Ind.</i>	2. 1, 3; 3. 3
<i>cum causale c. Ind.</i>	1. 4; 4. 8	durus	1. 3
curare de	4. 10		
curiositas	1. 1, 2	eiusmodi	5. 3; 6. 3
Curtius	4. 9	<i>ellipsis comparativi</i>	
		magis	1. 4 (bis); 5. 1
daemonium	3. 1	<i>ellipsis pronominis ad quod relativum respicit</i>	4. 5; 5. 5
dare c. Inf.	5. 2	<i>ellipsis subiecti A. c. I.</i>	3. 1; 4. 8; 5. 6
<i>dativus finalis Gerundivi</i>	4. 1, 10	<i>ellipsis verbi esse</i>	2. 1, 2, 3, 4, 6; 4. 8, 10
de	1. 1, 3; 2. 1, 5; 3. 2; 4. 5; 5. 2; 6. 1	elogium	4. 9
<i>de ad acc. obi. circum-scribendum</i>	4. 10	eloquium	5. 6
<i>de ad subi. circum-scribendum</i>	2. 2	Epicurus	1. 5; 4. 2; praef. § 1
defunctus	4. 3, 4, 11	<i>epiphora</i>	6. 4
denotare	1. 3	ergo	4. 5
denique	2. 7; 3. 2; 4. 6	error	1. 2
deputare	3. 1; 4. 2	erubescere	1. 7; 4. 3
designare	1. 3	est c. Inf.	5. 2
despuere	1. 3	et	2. 1, 4, 7; 3. 1; 4. 1; 6. 5
detestari	6. 2	evadere	4. 9
detestatio	3. 2	excedere	3. 2; 4. 7
deus (nomen proprium)	2. 1; 6. 2	exhibitio	4. 1
deus bonus (benedicit, benefacit)	2. 2	exigere	3. 1; 4. 5

exinde	3.2	<i>Inf. subi. locutionis est</i>	
exitus	5.2	in alqo.	5.2
extraneus	1.7	ingenitus	5.3
		institutor	5.2
fides	6.1	instrumentum	1.1
figuraliter	2.2	interpolator	3.2
forma	4.9	invocatio	6.4
frequentare	4.10	Isis	2.7
futur.	5.1	isocolon	1.2, 5 al.
futur. potent.	5.3, 6	iste pro hic (noster)	2.3; 5.1
<i>gen. partit. (vitatur; circumscribitur)</i>	1.2; 2.7	iam nunc	4.1
germinare	5.5	iudicium	4.3; 6.5
<i>gerundium pro partic. praes. act.</i>	6.1	luno	2.7
<i>gerundivum pro partic. fut. pass.</i>	4.6	latet	2.2
Graeci viri	4.9	lautius	4.5
habere c. <i>Inf.</i>	6.5	lectissimus	1.3
hactenus	1.3	licet	3.3
hinc ergo	2.6	linteatus	2.7
homoeoptoton	1.6; 3.2 al.	<i>litotes</i>	2.3
homoeoteleuton	1.2, 5; 2.1, 2, 3 al.	litteratura	1.2, 5; 4.10; 5.4
huiusmodi	5.4	longe esse	4.5
hyphen	1.3; 2.6	loquela	5.6
id est	1.5; 4.7	lucratio	4.7
idioticus	1.6	<i>magis pro potius</i>	2.5
igitur	3.3	maledicere	4.5
immo	1.4, 5; 4.6	maledictio	6.4
impingere	1.3	maledictum	2.2
imprecari	4.5	malitiae angelus	3.2
in c. acc. <i>vim conse-</i>		mattea	4.4
<i>cut. habens</i>	5.6	mendicare	5.5
in tantum - in quantum	6.5	Mercurius	5.5
in falso - in vero	1.4	meritum	4.1
inclinare	1.3	<i>metaphora</i>	praef. § 6; 1.2, 3 (bis), 6 (bis); 2.3, 4; 3.2 (bis); 4.2, 5, 7 (bis), 9 (bis), 11; 5.5 (bis), 6.
incredulitas	1.3	Minerva	2.7
<i>Indic. in enuntiatis re-</i>		mirus	5.2
<i>lativis quae vim</i>		misellus	4.3
<i>causalem habent</i>	4.2	modicus	5.6
<i>Inf. pass. vice substant.</i>		mors	3.2
<i>usurp.</i>	5.6		

mutire	6.5	porro	2.3
mutus ab	5.4	porticus Attica	1.6
nam et	1.4; 4.7	posse = posse esse	5.5
ne <i>pro</i> ut non	1.4; 4.7	postumus	4.9
nec <i>pro</i> non	4.6, 8	<i>potentialis</i>	4.5
nec <i>pro</i> ne-quidem	5.5; 6.2, 5	prae manu	4.11
necessarior	4.1	praedicare	2.1, 3; 6.6
nomen Christianum	6.6	<i>praes. in praeceptis</i>	5.1
<i>notiones s. notitiae</i>		praesumere	5.2
<i>communes</i>	praef. §§ 1-4	praesumptio	4.2, 3
non utique	5.4	praesumptor	4.11
nosse c. <i>Inf.</i>	2.5	pro mutuo	2.1
<i>numerus</i>	praef. § 6	pronuntiare	1.3
numquid	5.4	proprius	1.1; 6.3
nunc	1.7	prospex	5.2
		proximus	5.5
oblique	2.2	publicare	5.3
obsonium	4.4	pulsare	1.3
offensa	4.5	Pythagoricus	4.2
oleastrum	5.6		
opinor	5.5	qua	4.6
oro	5.6	quandoque	4.11
		quantum et	4.1
pallium	2.7	in quantum	6.5
parentare	4.4	quasi non <i>in enuntiativis</i>	
<i>paronomasia s. adnominatio</i>	6.2	<i>relativis</i>	3.1
<i>partic. c. coniunctione structum</i>	4.3, 6, 7	quasi pro	2.1
passio	1.3; 4.1, 6	qui <i>pro</i> quis	1.1
passionalis	2.3	quid, quod	4.5
pastus	1.6	quisque	1.1
pati	2.3; 4.6	quod sciam	1.7
patrocinari	1.2	quomodo c. <i>futur.</i>	2.5
pax	4.7	quoque nec	2.2
penes	1.2; 2.2; 4.5; 5.6		
pensare	4.7	<i>re-praefixi deminutio significationis</i>	1.1, 2; 3.1; 5.1
perditor	3.3	recedere	4.4
perseverare	1.2	receptissimus	1.1
plane	2.2, 3	recogitare	5.1
Platonicus	4.2	redimitus	2.7
poena	4.3	refert	5.7
<i>polyptoton</i>	2.1	refrigerium	4.1
		Regulus	4.9
		<i>repetitio</i>	4.6; 5.5
		reputare	6.3

respondere	3.1	suffragium	1.2
retexere	4.9	sustinere	5.6
retorquere	2.4	suus	1.1; 2.1; 5.6
retro	5.5		
revincere	1.1, 3	taliter	5.3
ridiculus	5.1	tanti quantum	6.1
ructare	1.6	tanto abest	1.4
		in tantum	6.5
sacramentum	2.2	textrinum	1.6
saecularis	1.1, 3	timere c. <i>Inf.</i>	4.8
saeculum	5.5	in totum	4.6
sapere	6.6	totum quod	1.5
Satanas	3.2	totus pro omnis	3.2
Saturnus	2.7	transvolare	2.3
scilicet	5.1	tricolon	1.6; 2.7
scire pro nosse	1.4	trivium	1.6
scriptura	5.6		
secta	3.3	ubique	6.4
secundum	2.2	unde	2.5, 6; 4.9, 10
securus	4.4	universus	2.1
sed forsitan	4.11	ut causale	4.7
<i>sensus communes</i>	praef. §§ 1-4	ut consecutivum c. <i>Ind.</i>	6.1; cf. 4.7
<i>similis sonus extremorum verborum</i>	1.2, 3; 4.1 al.	uti c. acc. <i>obi.</i>	4.10
<i>simplex pro composito</i>	1.6; 4.7	uti de	2.1
simul et	2.1	uti pro	2.1
soror	6.1	utique	2.3; 4.10
status	4.1		
stilus	5.4	vanus	1.3; 6.3
<i>Stoa</i>	praef. §§ 1	vates	5.2
studeo	1.1	vel	4.10
sub	2.7	vel-vel	1.1
substantia	4.1	viderint	1.4
		vindex	6.2

STELLINGEN

I

De bewering van J. B. Hofmann (Latein. Grammatik⁵, p. 558), dat bij Tertullianus in de verbinding van *habere* met de infinitivus het verbum *habere* bij de inf. act. *bijna altijd* voorop staat, bij de inf. pass. *meestal* volgt, is in zooverre onjuist, dat men hoogstens van eenige voorkeur voor deze plaatsing bij Tert. kan spreken.

II

Tert. Hermog. 26 (154. 22) is de lezing der codices *ante.... antequam* te herstellen in plaats van de door Kroymann opgenomen conjectuur van Rigaltius *ante.... quam*.

III

Plin. Ep. 10. 96. 10 is de conjectuur van A. Körte (Hermes. 63, p. 481 sqq.) *passimque venire victimarum carnem, cuius e.q.s.* waarschijnlijk juist; daarentegen is in § 9 de gebruikelijke lezing *corrigi*, welke Körte met Gronovius in *corripi* verandert, te handhaven.

IV

Ten onrechte verwerpt M. Kean (Classical Review. 33. p. 64) de beteekenis van *stare* = *bijstaan* in Hor. Sat. 1. 9. 39.

V

Verg. Aen. 12. 96 is *Actor* in tegenstelling met de opvatting van H. W. Garrod (Classical Review. 33. p. 105) als eigennaam te beschouwen.

VI

Thouk. 4. 15. 2 is de lezing der codd. CG *ἐπὶ πλῆθους βιασθέντας κρατηθῆναι* te volgen.

VII

Thouk. 8. 52 heeft Hude terecht de woorden *ἤδη γὰρ κατὰ τοῦτον τὸν καιρὸν ἐν τῇ Ῥόδῳ ὄντων αὐτῶν ἐγεγένητο*, door Wilamowitz (Hermes. 43. p. 592 sq.) gedeeltelijk, door Steup (Anhang. p. 288) geheel verworpen, in parenthesi geplaatst; daarentegen is in het voorafgaande de lezing van ABEFM *πεισθῆναι*, door Classen-Steup opgenomen, de juiste.

VIII

Thouk. 8. 54. 1 bieden de codd. ABEFM de juiste lezing *ἐπεκλιζων;* in § 3 echter moet met C *παρέλυσε* of volgens de conjectuur van Hude *παρέλυσαν* gelezen worden.

IX

Soph. O.T. vs. 293 is de conjectuur van de anonymus, door Burton geciteerd, *τὸν δὲ δρῶντ' οὐδείς ὄρᾳ* op te nemen.

X

Ten onrechte haalt W. Kroll, Catull. 66. 51. p. 207. s.v. *sorores*, Soph. O.T. vs. 1480 sq. *ἔλθετε Ὡς τὰς ἀδελφὰς τάσδε τὰς ἐμὰς χεῖρας* aan als voorbeeld van het figuurlijk gebruik van *ἀδελφός, -ή* (*soror*).

XI

De wet van Epitadeus (Plout. Agis. 5. 2) was niet, gelijk M. Cary (Classical Quarterly. 20. p. 186 sq.) meent, het gevolg doch een der oorzaken der emigratie uit Sparta.

XII

Het bericht bij Polubios. 2. 39. 9, dat de Thebanen en Lakedaïmoniers na de slag bij Leuktra de arbitrage van hun geschillen aan de Achaiers opdroegen, berust op een vergissing.

ERRATA

p.	vs.		
IV.	8	l.: Tusc. 1. 15. 35 sq.	
4.	13	admissimus	l.: admisimus
4. app.	3	duos tresve	l.: duae tresve
5.	3	geschriften, de	l.: geschriften, die
5.	5	getuigenis	l.: getuigenissen
5.	7	waarachtigheid	l.: onwaarachtigheid
6.	18	coelo	l.: caelo
16.	1	affirmanus	l.: affirmamus
20.	13	experiumdum	l.: experiundum
26.	10	eitam	l.: etiam
26. app.	2	phylosophus	l.: phylosophus
32. app.	5	iudicum	l.: iudicium
38.	12	occurit	l.: occurrit
39.	22	humana	l.: <i>humana</i>
41.	18	l.: bap. 20 (218. 14)	
41.	22	artificosissimam	l.: artificiosissimam
42.	18	turpidinis	l.: turpitudinis
45.	5	intellexerunt	l.: intellexerunt
46.	29	Poseidonius	l.: Posidonius
48.	3	Cyrenaeci	l.: Cyrenaici
53.	2	O. 1. 4	l.: O. 1. 3
53.	4	adhortatur	l.: adhortantur
56.	9	potuit, de nihilo	l.: potuit, de nihilo
57.	14	praeter apud eum quoque	l.: praeterea
65.	9	noscemus	l.: nossemus
66.	22	omnia ex	l.: omnia illum ex
66.	23	restitutum	l.: restitutum
66.	28	animadversationis	l.: animadversionis
68.	10	nostro corpore	l.: nostro corpore vulsa
69.	9	adaugit	l.: adauget
70.	8	iraci	l.: irasci
70.	16	ulcisi	l.: ulcisci
70.	23	indicio	l.: iudicio
71.	6	l.: 1. 639 sq.	
71.	18	communitbes	l.: communibus

p.	vs.		
71.	26	Christanae	l.: Christianae
72.	3	consecandris	l.: consecrandis
72.	23	Isidus	l.: Isidis
72.	27	Osiridus	l.: Osiridis
73.	3	in Carthagine	l.: Carthaginiensi
73.	27	antihesi	l.: antithesi
75.	3	infinitivum	l.: infinitivus
77.	6	sciunt	l.: sciunt
77.	18	parem	l.: par
77.	21	κένους	l.: κενός
78.	20	de aliis structuris	l.: alias structuratas
81.	9	famem	l.: famam
82.	9	quantem	l.: quantum
83.	3	17. 3	l.: 18. 3
83.	13	post	l. potest
83.	20	τοις	l.: ταῖς
87.	2	ἐν	l.: ἐν
87.	10	θάνατον	l.: θάνατον
88.	20	caruiste	l.: caruisti
89.	20	substantii	l.: substantivi
92.	3	l.: soleret, Lucianus	
93.	13	l.: cinis nullo modo, ne terrae quidem pondere	
95.	10	μηδ' μηδὲν	l.: μηδ' ὄναρ μηδὲν
97.	26	indicatio	l.: indicativo
99.	2	sentientiam	l.: sententiam
101.	6	innumeralis	l.: innumerabilis
102.	28	momumentum	l.: monumentum
103.	6	mortalitatis	l.: immortalitatis
103.	27	qui	l.: quae
105.	17	vidi	l.: vide
108.	25	vomabulum	l.: vocabulum
109.	20	quoque supra	l.: supra quoque
111.	2	recepert	l.: recepisset
111.	3	contrarium	l.: contraria
113.	5	locutinonis	l.: locutionis
113.	26	usitatio	l.: usitatus
116.	29	mode	l.: modo
117.	4	γενόμενοι	l.: γενόμενοι
120.	9	praeposito	l.: praepositio
120.	16	fideiussorem	l.: fideiussorem
124.	12	intelligimus	l.: intellegimus
124.	23	affere	l.: afferre
126.	11	ep. 30. 10	l.: 30. 10
126.	19	caelo	l.: de caelo
127.	21	eum	l.: id.

